

gibi geleneksel dünyagörüşüne göre insanın ihtiyaçları sınırlıdır; zira âlem ile onun özeti olan insan aynı hamurdan bir miktar ile yaratılmıştır. Bu ortaklığın en somut göstergesi, hem insan vücudunun, hem dünyanın 3/4'ünün su, 1/4'nin karalardan oluşmasıdır. Öyleyse terkipleri aynı olduğu halde nasıl doğal kaynaklar sınırlı iken insan ihtiyaçları sınırsız olabilir? Yeme-içme, barınma gibi insanın hayatını sürdürmek için ihtiyaçları sınırlıdır; sınırsız olan insanın hırslarıdır. Gandhi, “Yeryüzünün kaynakları, her insanın ihtiyacını gidermeye yeter, ancak herkesin hırsına yetmez” sözüyle bunu en çarpıcı ifade etmiştir (Schumacher 1989: 34, 50, Rivett 1959).

Batı'da ekonomi psikolojisinin öncülerinden Walter A. Weisskopf (1975, 1965: 80)'un dikkat çektiği üzere “marjinal fayda” kavramının da belirttiği gibi, aslında iştaktan ibaret olan açlık gibi fizyolojik ihtiyaçların sınırsız tatminiyle zevk ve mutluluğa erişmeyi ummak, bir yanılmadan ibarettir. İhtiyaçların isteklere dönüştürülmesiyle geleneksel *def'-i hacet* (ihtiyaç giderme) kavramı *tüketime* dönüşmüştür. İhtiyaçları giderme uğruna çalışmayı araç olarak alan geleneksel insanın tam aksine modern insan, tüketim uğruna çalışmayı hayatının *amacı* haline getirerek özgürlüğünü tamamen kaybetmiştir.

Geleneksel ahlak, ihtiyaçları gidermede iktisat kadar kanaati, azla yetinmeyi tavsiye ederken, rekâm sloganlarına da yansıdığı gibi tam aksine modern kapitalistik ekonomi, insanları hep ihtiyacından daha fazlasını istemeye, israfı, doyumsuzluğa teşvik eder (Weisskopf 1965: 80). Geleneksel ve modern ekonomik zihniyetler arasındaki fark, en çarpıcı *tatmin* temennisi tarzında görülür. Türkçe'de yemekten sonra söylenen geleneksel “afiyet olsun” sözü, “azıcık aşım, kaygısız başım” deyiminin de anlattığı gibi, yenen şeyin insanın bedeniyle birlikte moraline de yarayarak kaygılarını gidermesi, buna karşılık bugün İngilizce gibi Batı dillerinde kullanılan “bon appetit” tabiri, tam aksine insanın iştahı ve tatminsizliğinin artması temennisini dile getirir.

Michel Foucault ve Ivan Illich (1978, 1992)'in benzer perspektifler densespit ettikleri gibi, temel insani ihtiyaçları giderme faaliyetinin çapını aşan bir tüketim normunun egemenliği için modern ekonomi tarafından ihtiyaçlar evrensel katına yükseltilir. Geleneksel dünyada örneğin şamanların üstlendiği basit, manevî bir işlev olarak iyileştirme, modern kapitalizm tarafından bir sanayi sektörü haline getirilir. “Tüketim için üretim” kısır döngüsünce modern kapitalizm, bir

tarafından hastalıkları arttıracak bir tüketim sektörü, diğer taraftan da buna karşı devasa bir sağlık sektörü yaratır; basitçe zehir ile panzehirini birlikte üretir. Hastalıklar, esas amaç olan konfor sanayinin yan etkisi, “gülün dikenini” olarak rasyonalize edilirken, buna karşı kompleks bir sağlık sektörü sunulur. Proteinli besinler, vitaminler, hijyenik eşya, steril ortamlar, zayıflama, bakım, estetik amaçlı mal ve hizmetler sağlık sanayinin doğrudan iyileştirme amaçlı hastane ve ilaç sektörünü tamamlayacak yan sektörü olarak standart ihtiyaç haline getirilir. Böylece beşerî ihtiyaçların olabildiğince çoğaltılması, bütün sistemi ayakta tutan üretim-tüketim zincirleri sayesinde herkesin bu mal ve hizmetlerden yararlanmasını hak haline getirecek kalkınma fikrini meşrulaştırmaya yarar (Ayrıca, Leiss 1976).

Modern ekonomide (Hoyt 1951) “want development” kavramıyla anlatılan, ihtiyaçların, daha doğrusu isteklerin (*want*) bu şekilde çoğaltılması, geleneksel anlayışın tam aksine beşerî hürriyet ve ortak refaha dayalı barışın aleyhine işler. Hobson’ın Hayek tarafından “tasarruf paradoksu” olarak adlandırılan gözlemlerle tasarruf ve yatırım gibi üretimin gerekleriyle istihdam ve satın alma gücü gibi tüketimin gerekleri arasında çelişkiler, tüketim için üretim ve üretim için tüketim anlayışlarının kısır döngüsüne giren modern ekonomiyi felce uğratmıştır. Bu yüzden bilimsel-teknolojik gelişmenin akışınca belirlenen ekonomik büyümenin anlamını, dinamiğini, sınırı, ölçüsünü ve sonuçlarını sorgulamak kaçınılmaz hale gelmiştir (Weisskopf 1965, Friedman 2006b).

Batı, kendisi için “büyüme” kavramını benimserken Batı-dışı ülkeler için “gelişme veya kalkınma” kavramını geliştirmiştir (Schwenitz 1970). Zımmen ve sarahaten yapılan bu kavramsal ayırım, küresel ekonomik sistemdeki çarpıklık ve adaletsizliğin ifadesidir. Batı, sanayi kapitalizmi aşamasında ekonomik büyüme için ihtiyaç duyduğu hammadde ve sermaye birikimini sömürgelerinden sağlamıştı; Türkçedeki “Çok laf yalansız, çok mal haramsız olmaz” sözünün de yansıttığı gibi.

Batılı-olmayan ekonomiler ise gelişmek için Batı’dan dış yardımlara muhtaç kılındı. Batı için bu gelişmenin esas amacı, onları ortak bir refah seviyesine çıkarmaktan çok Batı ürünlerine pazar sağlamaktı. Bir taraftan “az gelişmiş” ülkelerin doğal kaynakları Batılı ülkeler tarafından sömürülürken diğer taraftan dış yardımlarla sağlıklı, dengeli bir ekonomik gelişme sağlanması mümkün değildi. Dahası Friedman

(2006b)'ın gösterdiği gibi yüksek ahlakî maliyeti, ekonomik büyümenin ne getirip ne götürdüğünün, muhakkak arzu edilen bir şey olup olmadığının sorgulanmasına yol açacaktı (Collier 2000). Önemli olan Batılı kapitalist ülkelerin kendilerine "Nereye kadar büyüme?" sorusunu sormalarıydı. Dünyada çok fakir ülkeler varken zengin ülkeler, "eh yeterince büyüdük, bize bu kadarı yeter" diyebilecekler midir? (Schumacher 1989: 25, 54).

Hobson ve Schumacher vb. ekonomistlerin savunduğu gibi, soyut, tüketici insanın pazar mekanizmasının motoru olarak görüldüğü Newton paradigmasına dayalı, modern, mekanistik, ruhsuz ekonomiden, Einstein veya Weisskopf (1965)'un belirttiği gibi Heisenberg'in paradigmasına dayalı insan-merkezli bir hümanistik ekonomiye dönüş kaçınılmaz hale gelmiştir (ayrıca Anderson 1982, Karsten 1990, Drakopoulos 1994, Calkins 1996). Budizm'in hedeflediği gibi ekonomi, tekrar Türkçede "herkese iş ve aş" deyiimiyle özetlenen tam istihdam ve ortak refah anlayışına dayanmak zorundadır. Sadece belli bir topluluk değil, küresel bir köye dönüşen dünya çapında bir refah ancak küresel, hakikî bir barış getirebilir (Schumacher (1989: 60-61).

Hobson'ın temsil ettiği kurumsalcı, hümanistik ekole göre fayda maksimizasyonu (Overstreet 1915: 291), bir taraftan yapılan tüm işin mümkün olduğu kadar her işçinin kendine özgü güç ve yararını sağlayacak, diğer taraftan da tüketim mallarının üretim ve dağıtımının tüketicilerin organik ihtiyaçlarını en iyi karşılayacak şekilde endüstriyel süreçlerin örgütlenmesi anlamına gelir. Maliyet minimizasyonu ise tam aksine mümkün olduğu kadar her çalışanın kendine özgü güç ve çıkarının inkişafını engelleyecek çalışma türlerinin, diğer taraftan da hakikî organik ihtiyaçların aleyhine işleyecek tüketim emtiası ve dağıtım metotlarının tasfiyesi anlamına gelir. Kısaca tamamıyla insanî bir ekonomide her üye,

1- Aslî gücü uyarınca katkıda bulunabilir,

2- Aslî ihtiyaçları uyarınca alabilir hale gelecektir.

1929 krizinin yol açtığı konjunktürde klasik okula başlıca alternatifi ortaya koyan Keynes'inki gibi paradigmatic revizyonlar, esas itibarıyla kapitalist sistemi yaşatmaya yönelikti. Ancak bugün bu tür revizyonlarla özü, paradigması malul bir sistemi yaşatma imkânının kalmadığı anlaşmıştır. Zira deniz bitmiş, bizzat insanın ve ekonomik hayatının dayandığı doğal çevre ve kaynaklar tükenmeye yüz tutmuştur.

Modern ekonomik ve ekolojik kriz, Schumacher (1989: 52, 117)'in yaptığı gibi beşerî ihtiyaca bağlı olarak "emtia" kavramının sorgulanmasını gerektirmiştir. Emtia, *yenilenebilir* ve *yenilenemez* olarak iki alt-türden oluşan *birincil, doğal* ile *mal* ve *hizmetler* olarak iki alt-türden oluşan *ikincil, mamul* emtia olarak iki ana gruba ayrılabilir. Modern ekonomi, nitelik yerine niceliği ölçüt olarak insanın faydalandığı her şeyin özünde, kullanım değil, değişim, pazar değerine, fiyatına bakar. İnsan için ancak mecazî bir üretimden söz edilebilir; o, gerçekte üretici değil, sadece doğal ürünlerin çeviricisidir; her *üretim* denen çevirme süreci, birincil, doğal ürünlere ihtiyaç duyar. Bu itibarla ekonomik sektör olarak ziraat birincil, sanayi ise ikincil öneme sahiptir; zira insan hayatı teknoloji üreten sanayi olmadan sürebilir, ancak su başta olmak üzere doğal kaynakları işleyecek ziraat olmaksızın süremez. Hâlbuki özellikle Türkiye gibi "gelişmekte olan" ülkelere dayatılan "gelişme" ideolojisince doğal kaynaklar ve ziraat, sanayiye feda edilmektedir. Ancak hayatın kaynağı su azaldığında herkes işin vahametini kavrar hale gelmektedir. Nitekim bugün, yakın geleceğin petrol yerine su uğruna savaşlara tanık olacağı kehanetleri yapılmaktadır.

Sonuç

Bugün modern ekonomik çıkmazdan çıkış arayışı, "hümanistik ekonomi" yanında "sürdürülebilir kalkınma"yı hedefleyen "ekolojik ekonomi" anlayışını gündeme getirmiştir. Açıktır ki *sınırlı* bir çevrede *sınırsız* bir büyüme imkânsızdır. Bu yüzden bir grup ekonomist, ne kadar daha "büyüme"nin mümkün olduğunu sorguluyorlar. Ancak bunlar bile nitel yerine nicel ölçütleri esas alarak büyüme yerine büyümeyi, Schumacher (1989: 51, 62)'in deyişiyle bir boşluğu diğer bir boşlukla ikame yanlısına düşüyorlar. Onun işaret ettiği gibi "ekolojik ve komüniteryan ekonomi", yaşanan küresel çıkmazdan çıkışın yegane yolu olarak görünmektedir. Soyut, sınırları belirsiz bir pazar ve toplum yerine kökünü oluşturan oikos (ev) kelimesinin belirttiği gibi, doğal kaynakların şehir gibi coğrafi birimlerde yaşayan toplulukların ihtiyaçlarına yeterliği esasına dayalı bir *ekonomi* sayesinde ancak gezegenimizde hayat sürebilir (McKibben 2007).

Kaynakça

- Anderson, Carol Leutner (1982) "Economics and Metaphysics: Framework for the Future," *Review of Social Economy* 40/2 (October): 199–226.
- Barkan, Leonard (1975) *Nature's Work of Art: The Human Body as Image of the World*. New Haven: Yale UP.
- Becker, Carl L. (2003) *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*. New Haven: Yale UP.
- Beed, Clive (2006) "What Is the Relationship of Religion to Economics?" *Review of Social Economy* 64/1 (March): 21–45.
- Bell, Daniel (1978) *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Boys-Stones George (1998) "Eros in Government: Zeno and the Virtuous City," *The Classical Quarterly New Series* 48/1: 168–174.
- Calkins, Peter H.-Vézina, Marc (1996) "Transitional Paradigms To A New World Economic Order," *International Journal of Social Economics* 23/10–11: 311–28.
- Calkins, Martin J.-Werhane Patricia H. (1998) "Adam Smith, Aristotle, and the Virtues of Commerce," *The Journal of Value Inquiry* 32/1 (March): 43–60.
- Cheung, Tobias (2006) "From The Organism of A Body To The Body of An Organism: Occurrence and Meaning of The Word 'Organism' From The Seventeenth To The Nineteenth Centuries," *The British Journal for the History of Science* 39: 319–339.
- Clement, Alain (2003) "The Influence of Medicine on Political Economy in The Seventeenth Century," *History of Economics Review* 38 (Summer): 1–22.
- Collier, G.A. Campero, Pablo J. Farias-Perez, John E.-White, Victor P.(2000) "Socio-Economic Change and Emotional Illness among the Highland Maya of Chiapas, Mexico," *Ethos* 28/1 (March): 20–53.
- Drakopoulos, S. A. (1994) "Economics and the New Physics Some Methodological Implications," *The South African Journal of Economics* 62/4: 198–209.
- Dyal, Donald H. (1989) "Mormon Pursuit of the Agrarian Ideal," *Agricultural History* 63/4 (Autumn): 19–35.
- Eliade, Mircea (1974) *The Myth of the Eternal Return or Cosmos and History*. Princeton: Princeton UP.

- el-Ezdî Muhammed b. el-Hasan (2005) *Cemheretü'l-Lüğa*, I-III. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Finley, Moses I. (1985) *The Ancient Economy*, 2nd ed. Berkeley: The University of California Press.
- Friedman, Benjamin M. (2006a) "The Moral Consequences of Economic Growth," *Society* 43/2 (February): 15–22.
- (2006b) *The Moral Consequences of Economic Growth*. New York: Vintage.
- Friedman, Jonathan (1975) "Religion as Economy and Economy as Religion," *Ethnos* 40/1-4: 46–62.
- Fullerton, Kemper (1928) "Calvinism and Capitalism," *The Harvard Theological Review* 21/3 (July): 163–195.
- Gagnier, Regenia (2000) *The Insatiability of Human Wants: Economics and Aesthetics in Market Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Gelinas, Elmer T. (1970) "Ius and Lex in Thomas Aquinas," *American Journal of Jurisprudence* 15 (Fall): 154–170.
- Gencer, Bedri (2007) "Dinden Medeniyete Batıdan Doğuya," *AyVakti Medeniyet Özel Sayısı* 7/82–83–84 (Ocak): 53–68.
- Gilkey, Langdon B. (1963) "The Concept of Providence in Contemporary Theology," *The Journal of Religion* 43/3 (July): 171–192.
- Gökalp, Ziya (1976–1980) *Makaleler*, I–IX. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- Haakonssen, Knud (1989) *The Science of a Legislator: The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*. Cambridge: Cambridge UP.
- Hayek, F. A. von (1931) "The "Paradox" of Saving," *Economica* 32 (May): 125–169.
- Hemingway, John L. (1988) "Leisure and Civility: Reflections of a Greek Ideal," *Leisure Sciences* 10: 179–191.
- Hill, Lisa (2001) "The Hidden Theology of Adam Smith," *European Journal of the History of Economic Thought* 8 (1): 1–29.
- Hoffman, Andrew J.-Sandelands, Lloyd E (2005) "Getting Right With Nature: Anthropocentrism, Ecocentrism and Theocentrism," *Organization & Environment* 18/2 (June): 141–162.
- Hoyt, Elizabeth E. (1951) "Wart Development in Undeveloped Areas," *The Journal of Political Economy* 59/3 (June): 194–202.

Hutchings, Kevin (2007) "Ecocriticism in British Romantic Studies," *Literature Compass* 4/1 (January): 172–202,

Illich, Ivan (1978) *Toward a History of Needs*. New York: Random House.

— (1992) "Needs," *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*, Wolfgang Sachs (ed.), 88–101, London: Zed Books.
Itzkowitz, Norman (1980) *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press.

Inalcik, Halil (1997) *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*. London: Phoenix.

Karsten, Siegfried G. (1990) "Quantum Theory and Social Economics: The Holistic Approach of Modern Physics Serves Better than Newton's Mechanics in Approaching Reality," *American Journal of Economics and Sociology* 49/4 (October): 385–399.

el-Kâşânî, Kemaleddîn Abdürrezzâk (2000) *Letâifü'l-'Îlâm fî İşârâti Ehli'l-İlhâm*. Tahran: Miras Mektub.

Kınalızâde Ali Çelebi (2007) *Ahlâk-ı 'Alâî*. Mustafa Koç (yay.), İstanbul: Kaynak.

Klay, Robin-Lunn, John (2003) "The Relationship of God's Providence to Market Economics and Economic Theory," *Journal of Markets and Morality* 6/2 (Fall): 541–64.

Kleer, Richard A. (1992) *The 'Author of Nature': Adam Smith and Teleology* (Doctoral dissertation, The University of Toronto).

Leiss, William (1976) *The Limits to Satisfaction: An Essay on the Problem of Needs and Commodities*. Toronto: The University of Toronto Press.

Long, Stephen (2000) *Economy: Theology and the Market*. London: Routledge.

Macpherson, C. B. (1988) *The Political Theory of Possessive Individualism*. Oxford: Oxford UP.

Manicas, Peter (1977) "Two Concepts of Justice," *Journal of Chinese Philosophy* 4/2 (August): 99–121.

Mason, Sheila M. (1975) *Montesquieu's Idea of Justice*. The Hague: Martinus Nijhoff.

Mathie, William (1987) "Political and Distributive Justice in the Political Science of Aristotle," *The Review of Politics* 49/1 (Winter): 59–84.

McCloskey, Deirdre N. (2006) *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*. Chicago: The University of Chicago Press.

McKibben, Bill (2007) *Deep Economy: The Wealth of Communities and the Durable Future*. New York: Times Books/Henry Holt & Co.

Meeks, M. Douglas (1989) *God the Economist: The Doctrine of God and Political Economy*. Fortress Press: Minneapolis: Augsburg Fortress.

Milton, J. R. (2001) "Locke, Medicine and the Mechanical Philosophy," *British Journal for the History of Philosophy* 9/2 (June): 221–43.

Minowitz, Peter (1993) "Machiavellianism Come of Age? Leo Strauss on Modernity and Economics," *The Political Science Reviewer* 22: 157–97.

Muallim Nâcî (1308) *Lûgat-ı Nâcî*. Dersaadet: Asır Matbaa ve Kütüphanesi.
el-Müttakî, 'Alâüddîn 'Alî (2004) *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâli ve'l-Ahvâl*, I–XVIII. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye.

Nederman, Cary J. (1991) "Aristotelianism and the Origins of "Political Science" in the Twelfth Century," *Journal of the History of Ideas* 52/2 (April- June): 179–194.

Nelson, Robert Henry (1991) *Reaching for Heaven on Earth: The Theological Meaning of Economics*. Savage, Md.: Rowan and Littlefield.

— (2002) *Economics As Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond*. University Park: Pennsylvania State UP.

Overstreet, Harry Allen (1915) "Conventional Economics and a Human Valuation," *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods* 12/11. (May): 281–292.

Poffenberger, Albert T. (1950) "The Physiology of Economic Man," *Political Science Quarterly* 65/3 (September): 321–334.

Rahe, Paul A. (1984) "The Primacy of Politics in Classical Greece," *The American Historical Review* 89/2 (April): 265–293.

Redman, Deborah A (1993) "Adam Smith and Isaac Newton," *Scottish Journal of Political Economy* 40/2 (May): 210–30.

Rey, Terry (2004) "Marketing The Goods of Salvation: Bourdieu On Religion," *Religion* 34/4 (October): 331–343.

Rivett, Kenneth (1959) "The Economic Thought of Mahatma Gandhi," *The British Journal of Sociology* 10/1 (March): 1–15.

Roy, J. (1999) "'Polis' and 'Oikos' in Classical Athens," *Greece & Rome*, 2nd Ser., 46/1 (April): 1–18.

Salkever, Stephen G. (1981) "Aristotle's Social Science," *Political Theory* 9/4 (November): 479–508.

Schumacher, Ernst Friedrich (1989) *Small is Beautiful: Economics as if*

- People Mattered*. New York: Harper & Row.
- Schwenitz, Karl De Jr. (1970) "Growth, Development, and Political Modernization," *World Politics* 22/4 (July): 518–540.
- Sekora, John (1977) *Luxury: The Concept in Western Thought, Eden to Smollett*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Singer, Kurt (1958) "Oikonomia: An Inquiry into Beginnings of Economic Thought and Language," *Kyklos* 11/1 (February): 29–57.
- Spiegel, Henry William (1955) "Theories of Economic Development: History and Classification," *Journal of the History of Ideas* 16/4 (October): 518–539.
- Springborg, Patricia (1990) "The Primacy of the Political: Rahe and the Myth of the Polis," *Political Studies* 38: 83–104.
- Stanley, Brian (1983) "'Commerce and Christianity': Providence Theory, the Missionary Movement, and the Imperialism of Free Trade, 1842–1860," *The Historical Journal* 26/1 (March): 71–94.
- Sumner, L. W. (1995) "The Subjectivity of Welfare," *Ethics* 105/4 (July): 764–790.
- Tansel, Fevziye Abdullah (1967–1986) *Namık Kemal'in Mektupları, I–IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Toulmin, Stephen (1992) *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tuan, Yi-Fu (1988) "The City as a Moral Universe," *Geographical Review* 78/ 3 (July): 316–324.
- Viner, Jacob (1927) "Adam Smith and Laissez Faire," *The Journal of Political Economy* 35/2 (April): 198–232.
- (1972) *The Role of Providence in the Social Order: An Essay in Intellectual History*. Princeton: Princeton UP.
- Walsh, Brian J.-Middleton, Richard (1984) *Transforming Vision: Shaping a Christian World View*. Downers Grove: InterVarsity.
- Waterman, Anthony M. C. (2002) "Economics as Theology: Adam Smith's Wealth of Nations," *Southern Economic Journal* 68/4 (April): 907–921.
- Waterman, Anthony M. C., (1937) "Economists on the Relation between Political Economy and Christian Theology: A Preliminary Survey," *International Journal of Social Economics* 14/6: 46–68.
- Wayman, Alex (1982) "The Human Body as Microcosm in India, Greek

Cosmology, and Sixteenth-Century Europe," *History of Religions* 22/2 (November): 172–190.

Weisskopf, Walter A. (1965) "Economic Growth versus Existential Balance," *Ethics* 75/2 (January): 77–86.

— (1975) *The Psychology of Economics*. Chicago: The University of Chicago Press.

— (1979) "The Method is the Ideology: From a Newtonian to a Heisenbergian Paradigm in Economics," *Journal of Economic Issues* 13/4 (December): 869–884.

KALKINMADA ARANAN “GİRİŞİMCİ TİPOLOJİSİ” ÜZERİNE

Doç. Dr. İbrahim Öztürk*

1. Rekabet Gücünün Bileşenleri Değişirken

Değerler ile kalkınma arasındaki ilişkiler uzun süreden beridir iktisat teorisinde de merak edilmekte ve araştırılmaktadır. Kalkınmayı “geleceğe olan iman ve istenen geleceğin inşa edilebileceğine dair bir irade beyanı” olarak tanımlayan tanımlar vardır. Geçekten de kalkınma insan eliyle gerçekleştirilen bir süreçtir. Bu meyanda kalkınma denildiğinde ihtiyaç duyacağımız en önemli kaynağın beşeri kaynak olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Günümüzde rekabet gücünün bileşenlerinde büyük oranda değişimler yaşanmaktadır. Önceleri bir ülkenin mukayeseli üstünlüklerini ve bunun beraberinde getirdiği rekabet gücünü bir ülkenin sahip olduğu;

- (i) İş bölümü ve uzmanlaşma,
- (ii) Yer altı ve yerüstü tabii kaynakları
- (iii) Ulusal tasarrufların düzeyinin belirlediği varsayılmakta idi.

Hata bu noktadan hareketle vurgu daha çok üretim eksenli idi. Bu yüzden J.B. Say gibi bazı iktisatçılar “yeter ki üret, alıcısı çıkacaktır” (Say Yasası) demekte idi. Oysa günümüzde köprünün altından çok sular aktı. Un, tuz, su gibi malzemeler hazır olsa da bunu gerekli maharetle karacak ve istenen kıvamı tutturacak ilave ve kritik unsurlara olan ihtiyaç artmıştır. Burada yolumuz genel olarak insan unsuruna, özel olarak da girişimciliğin yükün taşıyacak olan girişimciye çıkmaktadır.

Günümüzdeki gelişmeler elbette ki bu unsurları yok saymamızı gerektirmese de bunların nispi önemlerinin azalmasına neden olmuştur. Burada öne çıkan mega trendler şunlardır:

- (i) Üretim paradigması küreselleşmiş, üretim dünyanın her tarafına yayılmıştır. Böylece uzmanlaşma ve iş bölümünün baskısı azalmıştır.
- (ii) Serbest ticaret ve rekabet sayesinde doğal kaynakların tahditleri ortadan kalkmıştır. Dünyanın geneli için kaynakların kıtlığı sorunu devam etmekle birlikte, bu kısıt gelene kadar herkes istediği girdiyi herhangi bir piyasadan rahatlıkla temin edebilmektedir.

*Marmara Üniversitesi İİBF İngilizce İktisat Bölümü; iozturk@marmara.edu.tr

(Küresel ısınma ve benzeri dengesizliklerin bir gün bu süreci tersine çevirmesi ihtimali çok yüksektir.)

(iii) Şimdilik dünyadaki fonların fazlalığı nedeniyle ulusal tasarrufların eksikliğinin telafi edilebileceği bir dönem yaşanmaktadır.

Bu bağlamda günümüzde rekabette ağırlık teknoloji paradigmalarına, toplumsal organizasyonlara ve yönetim kapasitesine kaymaktadır. Açık ki, bu gelişmelerden istenen ölçüde istifade etmek kendiliğinden olmayacaktır. Burada karşımıza devletlerin ve aynı ölçüde toplumların bu imkânlardan yararlanabilme kapasiteleri çıkmaktadır. Öte yandan piyasa ekonomisinin tarihi, aslında bir girişimcilik tarihidir. Zira piyasanın taşıyıcı gücü girişimcidir. Zamana ve mekana göre bireyci ya da cemaatçi vurgu öne çıkmış olmasa da, esas olan bireysel girişimciliktir. Nitekim merkezi planlama ve faşizm deneyimlerinde olduğu gibi bu gerçeği reddederek piyasa karşıtı birtakım karşı alternatifleri ikame etmeğe çalışan, "piyasa dışı" modeller de denemiştir. Ancak bu modeller, içermiş olabileceği birtakım iyi niyetlere rağmen, vaatlerini yerine getirememiş, tersine mal ve hizmet üretiminde kaynak israfına ve yüksek mübadele maliyetlerine sebep olup sonunda büyük bir hayal kırıklığı ile ortalıktan çekilmiştir. Çeşitli düzeylerde yönlendirilmiş ve denetlenmiş de olsa, piyasa mekanizması üretimin, dağıtımın ve bölüşümün ana mihveri olduğu sürece de girişimci geleceğin kahramanı olmaya devam edecektir.

Bu meyanda günümüzde girişimcilik kavramı daha çok risk alma, yenilikleri yakalama, fırsatları değerlendirme ve tüm bunların hayata geçirilme süreci olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Konuyla ilgili kalıcı katkılar sunan J. Schumpeter'e göre girişimcinin fonksiyonu, yeni bir buluşla veya yeni bir mal üreterek ya da eski bir malı denememiş teknolojileri kullanarak yeni bir yöntemle üretmek suretiyle üretim sürecine yeni bir bakış açısı sağlamaktır. İşte kapitalizme atfedilen "yaratıcı yıkıcılık" teriminin bir ayağında rekabet, diğer ayağında da risk alma kabiliyetine bağlı bu girişimcilik öğeleri vardır. Neticede Adam Smith'in "görünmez eli" ile Schumpeter'in "yaratıcı yıkıcılığının" baş aktörü girişimcidir.

Peygamberi tüccar olan, veren elin alan elden daha üstün olduğunu söyleyerek emeği, girişimciliği ve kazanmayı yücelten, bunu yaparken de şükretmeyi ve tasadduk etmeyi öğreten bir dinin mensuplarının günümüz Türkiye'sindeki girişimcilik karnesi tarihteki gerçeklikten kopmuş durumdadır.

2. "Girişimci" ve "Girişimciliğin" Bu Topraklardaki Karşılığı

Türkiye 2001 krizi sonrasında ilk defa bu boyutta ve sahici bir dışa açılma ve küreselleşme tecrübesi yaşamaktadır. Durum pekâlâ "önde okyanus gibi düşman, arkada düşman gibi okyanus" şeklinde tasvir edilebilir. Artık şimdilik geriye dönüşü olmayan, gemilerin yakıldığı bir süreçten geçilmektedir. Sınır tanımayan, müthiş bir rekabetçilik meydan okuması karşısında girişimcilik konusunun Türkiye coğrafyası için tekrar ele alınması zarureti hâsıl olmuştur. Zira ister organize kapitalizmden, isterse bireyci kapitalizmden bahsedilsin, iş gelip kilit kavramlar olarak girişimcilik ortamına ve girişimcinin kalitesine dayanmaktadır.

Her şeyden önce Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan bugünkü anlamda sağlam bir girişimcilik mirası devraldığını zikretmek kolay değildir. Bunun birkaç nedeni vardır:

Öncelikli olarak bunun arkasında Türklerin kurduğu devlet felsefesinin katkısı vardır. Şöyle ki, Osmanlı devlet felsefesinin temelinde adalet ilkesi yatmaktadır. Bu anlayışa göre, uzun vadede adalet algılamasını sarsacak gelişmelere mahal verecek ortamın daha başlangıçta yok edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle kaynakların bir merkezde toplanarak oradan teb'aya dağıtılması esas alınmıştır. Bir başka ifadeyle, herkese eşit koşulların sağlandığı serbest rekabet ortamında ortaya çıkacak "piyasa sonuçları" değil, adalet ilkesine göre iktisadi artığın topluma adilane dağıtılması, yani süreçlerde değil, sonuçlarda eşitliğin sağlanması esas alınmıştır. Bu paradigmanın bir gereği olarak sermaye birikimi ve aşırı zenginleşme şüphesiyle karşılanmış, merkezi idareye ve adalet ilkesine bir başkaldırı yolu olarak görülen zenginleşme engellenmiştir. Müsadere (confiscation) ise bu şekilde sistemin istikrarını temin etmek, yani amme menfaati adına meşrulaştırılan bir "kamulaştırma" yolu olarak geniş bir uygulama alanı bulmuştur.

Benzer şekilde Osmanlının yükseliş dönemlerinde yaşanan bolluk ve bereket ortamında şekillenen klasik Osmanlı Ekonomik doktrini, ihracat yerine ithalatı özendiren, tam bir Merkantalizm karşıtı sisteme sahiptir. "İaşecilik ilkesi" denen ve teb'anın geçim derdini uzun soluklu olarak hal yoluna koyma kaygısı, ihracatın bastırılmasını gerektirmiş, hazinenin bolluk içinde olduğu bir devranda bu yolla bir döviz fazlası elde etme gereği oluşmamıştır. Bir başka husus, Osmanlıda Müslümanların daha çok memurluk, askerlik ve ilim

işleriyle uğraşırken, üretim ve ticareti azınlıklara emanet etmiş olmasıdır. Aslında bu meyanda iktisadi faaliyeti biraz da "ayak takımı işi" olarak zihinde aşağılara itilmiştir.

Kapitalizmin derinleştiği dönem olan XVIII. ve XIX. yüzyıllar, Osmanlı açısından inkırazlar çağı idi. Dolayısı ile Osmanlı değişen küresel şartları fark etmiş olsa da gerekli zihni ve yapısal dönüşümü gerçekleştirebilecek imkanlar kullanılmamış, reformlar sathi ve kısmi kalmıştır. Hele milliyetçilik akımlarıyla imparatorluğun dağılması ve nihayet Lozan Antlaşmasıyla yaşanan nüfus mübadelesiyle içeride üretim ve ticaret kültürüne sahip pek bir kesim kalmamıştır. İttihat ve Terakki döneminde 1915'lerde çıkartılan Teşviki Sanayi Kanunu bu farkında olmanın bir neticesi olduğu gibi, Cumhuriyet'in başında Atatürk'ün yerli bir burjuvazi sınıfını oluşturmak için sarf ettiği gayretler bu türdendir.

Atatürk, dönemin Müslüman bürokratlarından bir girişimci sınıfı çıkartmayı denemiş, bu ekip büyük oranda 1960'lardaki planlı kalkınmacılığın da motor gücünü oluşturmuştur. Ancak gelişmeler beklenen yönde olmamış, İthal İkameci Sanayileşme tecrübesi rant kollama ve korumacı duvarlar arkasında ithalat kotaları peşinde koşan bir girişimci tipini ortaya çıkartmıştır. 1980 sonrasında da kısır döngü kırılmamıştır. Zira ilkesiz, kurumsuz ve kuralsız olarak sergilenen dışa açılma tecrübesi, üretimsiz bir ticari burjuvazinin kirli bir ahabap-çavuş kapitalizmine dönüşmesine neden olmuş, neticede 1990'lar yaşanan birçok sıkıntılar nedeniyle "kayıp on yıl" olarak tarihe geçmiştir.

Bütün bu gelişmelere rağmen, değerler planında geriye doğru gidildiğinde Türk-İslam medeniyetinde girişimciliği güdük bırakacak bir gerekçenin olduğunu söylemek zorudur.

İslamiyet'te girişimciliğin bütün uygulamalı örnekleri daha Peygamber devrinde verilmiştir. İslam Peygamberi'nin bizatihi kendisi ve eşi bir girişimcidir. Peygamber, yeri geldiğinde "bu işleri piyasada pazarlık tayin eder" diyerek serbest piyasa modelini öğretirken, bir yandan da sürekli denetim mekanizmasını çalıştırarak piyasanın piyasa güçlerine bırakılmayacak kadar önemli bir düzenleme alanı olduğunu da göstermiştir. İslamiyet'in kaynağı Kur'an-ı Kerim, helal ve alın terine dayalı rızkı elde etmek üzere arzın Müslümanlara amade kılındığından bahsetmektedir.

Bugün küresel planda en çok kullanılan kavramlardan olan girişimciliğin gerekçesini teşkil eden "risk" kavramı, Arapçadaki "rızk" kavramından gelmektedir. Buna göre rızk yeryüzünün tümüne dağılmış olup, Müslümanlara düşen görev de gidip bunu elde etmektir. Bunu usulüne uygun yapan iyi girişimci başarırken, gelişi güzel yapanlar ise usulsüz olmalarından ötürü vuslata eremeyeceklerdir. O halde rızk aramanın yol ve yordamına "risk" denilmektedir ve bu üstlenilmelidir.

Nitekim İslam Endülüs'ten Acem diyarına, Anadolu ve Asya'ya tüccarlar aracılığı ile taşınan, bir çeşit risk alma süreci olarak gelişmiştir. Yalnız burada aranan erdemli girişimci açısından İslam tarihindeki bu rızk-risk-tebliğ üçlemesinin dikkatle not edilmesi gerekmektedir. İktisadi faaliyet kapitalizmde olduğu gibi tek başına nihai bir amaç olarak görülemez. Bu faaliyetin arkasında temel bir meşrulaştırıcı mefkure olarak Allah rızası ve insanlığa fayda mülahazaları yer almalıdır. İşte, dünya tarihinde iletişim ve ulaşım imkanlarının en mahdut olduğu bu en zor devirde Müslüman tüccarlar sayesinde tarihte ilk defa başarılan bu ilk küreselleşme tecrübesinin arkasındaki muharrikler böylece tespit ve tayin edilmiş olmaktadır.

Bu açılım sayesinde ki, tarihte kaydedilen ve "şirket hukukunun temeli" olarak görülebilecek olan uygulamalar (*Mudaraba*), daha sonradan Batı'da ortaya çıkacak olan *Commenda* tipi ortaklıklara örnek oluşturmuştur.

Öte yandan Türklerin 1040 Dardanakan Savaşı sonrasında Anadolu'da sürüp gelen yaklaşık 1000 yıllık tarihi, İslam medeniyet değerleriyle kaynaşarak geçmiş, Batı'ya doğru gittikçe tekamül devam etmiş, kök değerler korunarak sürekli yeni terkiplere ulaşılmıştır. Bu süreçte büyük bir uyum sağlama ve değişim kapasitesi ve kabiliyeti ortaya çıkmıştır.

Selçuklu ve Osmanlılar döneminde de girişimciliğin yeni örnekleri sergilenmiştir. Selçuklular ticareti ve üretimi de kapsamak üzere Ahilik ve Lonca teşkilatları ile egemenlik coğrafyalarını girişimcilik için adil, öngörülebilir ve planlanabilir bir alana çevirmiştir.

Osmanlı bütün ticaret yollarını denetim altına almış, Vakıf Medeniyeti ile egemenlik coğrafyasının her köşesi mal ve hizmet akışının göreceli olarak canlı tutulduğu bir istikrar adasına döndürülmüş, piyasanın

temel kurumları, devletle-piyasa arasındaki karşılıklı sinerji ortamı tesis edilmiştir. O halde, değişim dinamiği ve uyum kapasitesi Türk-İslam tarihinin en belirgin damarı olarak öne çıkmaktadır. Dolayısı ile "fırsatları yakalama ve riskler idare etme" şeklinde tanımlanabilecek olan girişimciliğin bu topraklardaki karşılığı hem ampirik olarak ispatlanmış, hem de değerler manzumesi olarak çok sağlam bir şekilde köklemiştir. Ancak şimdi tıkanan süreçlerin önündeki kurumsal ve kültürel manilerin tespit edilip bunlara uygun çözümler getirilmesi gerekmektedir.

Bilindiği üzere, kapitalist birikim modelinin özü sermaye birikimine dayanır. Batı merkezli konvansiyonel bazı görüşlere göre, İslamiyet kapitalist kalkınmaya manidir. Burada kapitalizmden ne anlaşıldığı ve kapitalizmin İslami dünya görüşüne nasıl bir aykırılık içerisinde olduğunun iyi anlaşılması gerekir. İslamiyet'te sermaye biriktirmeyi tek başına amaç olarak merkeze koymak imkânı yoktur. Bu ancak tek ve fani dünya odaklı, kısa vadeci materyalist bir dünya düzeninde karşılık bulabilir. İslam ise bu dünyayı sonsuz ahiret yurdunun geçici bir "mezrası", yani ziraat alanı olarak görmektedir.

Bu meyanda günlük hayatın salt parasal öncelikler etrafında örülmüş bir alan olarak görülmesi ahlaki değildir. İktisadi faaliyetler, insanın bütüncül varlık alanı ve tabii düzenle uyum içerisinde olmalıdır. Sırf sermaye biriktirmek adına, nefis imparatorluğuna ehramlar kurup, insanı olmayan ihtiyaçların peşine takarak tatminsizlik bataklığına saptıran, kıt kaynakları yağmalayan ve sinekten yağ çıkartmaya dayanan metalaştırıcı, indirgemeci ve yabancılaştırıcı bir ideolojinin İslam'ın ontolojik ve epistemolojik alanına yabancı kalacağı açıktır. Hele insanın kendine olan yabancılaşmasının, küresel ısınmanın, çevre tahribatının, kıt kaynaklar üzerindeki yağmanın, gelir dağılımı uçurumunun ve fukaralığın alıp başını gittiği bir dönemde, gerçekten "neyi" ve "nasıl" kurtardığımızın temelli bir şekilde sorgulanması gerekmektedir. Açıktır ki, insanlığın kalkınmasının tek bir yolu ve bu da Kapitalist bir büyüme modeli olmak zorunda değildir. Yerli değerleri harekete geçirerek farklı araç ve avadanlık içinde bir ülkenin veya medeniyet havzasının yeni girişimcilik, ortaklık ve sermaye birikimi süreçlerini tayin etmesi hem mümkün hem de gereklidir.

Max Weber'le başlayan bir ekol, bir sermaye birikimi rejimi olan kapitalist sanayileşmenin ancak Batı'da mümkün olduğunu iddia etmiştir.

Burada Avrupa'nın tasarruf saikini ön plana çıkartan "Protestan Ahlakı"na sahip olduğu yönündeki bir açıklama öne çıkartılmaktadır. Weber, İslam dahil, doğu'daki diğer dini öğretilerin burada zikredilen "bir lokma bir hırka" anlayışını reddeden dünyevi boyutunun ağır basması nedeniyle, tasarrufu artıramayacağını ve söz konusu kapitalist birikim rejimini gerçekleştiremeyeceğini iddia etmişti. Bu görüş Batı için sanki kesin bir doğruymuş gibi alınmakta ve sürekli tekrarlanmaktadır. Batı değerlerinin tasarrufu yücelttiği ve buradan bir sermaye birikiminin gerçekleştiği iddiasını kabul etmek kolay değildir.

Gelirin bir kısmını tasarruf etmek, bir kişi veya cemaatin tasarruf eğiliminin güçlü olduğunu ve bunun da birtakım dini değerlerden geldiğini göstermez. Tasarruf göreceli bir olgu olup, birçok belirleyeni vardır. Örneğin Arap ve Asya ülkeleri günümüzde en yüksek oranda tasarruf vermekle kalmamakta, Amerikan kapitalizminin de açıklarını kapatmaktadır. Oysa Batılılar mezhepten gelen bir dürtü ile tasarruf edip fala veren, Asya ise harcamayı teşvik eden dini öğretiler nedeniyle açık veren bir konumda olmalıydı. Gerçek şu ki; Asya (şimdi Çin, geçmişte Japonya ve ardından da G. Kore'de olduğu gibi) tüketim ortamını yok edip bastırabildiği için bu ülkelerde tasarruf oranı yüksek iken, Arap ülkelerindeki fazlalık sadece zengin birkaç Arap ülkesinde geçerlidir. Bu da petrol gibi özel bir kaynak nedeniyle gerçekleşmekte olup, bilinen manada bir tasarruf eğiliminden kaynaklanmamaktadır.

Tarihte de benzer bir şekilde sanayileşen Batı ülkeleri, içerdeki ağır vergiler, emeğin sömürsü gibi çeşitli kanallarla kaynakları belli bir kesimin lehine yönlendirebilmesi ile başarmış, bu sürercin arkasına büyük bir küresel emperyalizm ve sömürü koyabilmiştir. Kısaca sermaye birikimin öncesinde gerekli olduğu ifade edilen tasarrufun Batıda dini bir saike dayandığını ve bu yolla temin edildiğini iddia etmek gerçekçi değildir.

Bütün bunlara rağmen, Weber'in yanlış olduğunu gösteren Asya'da birçok başarılı sanayileşme modelleri de ortaya çıkmıştır. Asya kaplanları ve Japonya gibi örnekler Doğu'da, Türkiye ve Malezya gibi örnekler de İslam dünyasında Webergil tezlerin aleyhine delil olarak belirlenmektedir. Benzer bir şekilde İslam dünyasında kapitalist birikim modelinin kurulmasının önündeki en büyük engel olarak da bizatihi İslamiyet'teki Riba (faiz) yasağı gösterilmektedir. Bu görüşe

göre, "paranın fırsat maliyeti ortadan kaldırılınca, tasarruf saiki de güdük kalmaktadır." Bu görüş iktisat teorisinde de tartışmalıdır. Zira "paranın fırsat maliyetini ölçen" bir değişken olarak varolan faizin, bunu gerçekleştirebilecek en etkin ve en adil bir araç olduğunu iddia etmek zordur. İçinden geçtiğimiz günlerde yaşanan ve geçmişte onlarca benzeri yaşanmış olan "ipotekli konut sektörü" benzeri krizinin de kökeninde yine bu "faiz" olgusu, yani paradan para kazanmayı ilke edinen finans kapitalin varlığı vardır.

Toparlamak gerekirse, kalkınma ne tek başına paranın alternatif maliyetinin ölçülmesine, ne de tüketim-tasarruf paradoksuna indirgenebilir. Kalkınma, yaygın bir üretim ve ticaret ortamının ikame edilmesi, paranın değil üretimin egemen kılınması, tüketim değil, ihtiyaçların öncelikli hale gelmesiyle ilgili bir süreç olarak ele alınmalıdır.

3. Kapitalist Girişimciliğin Aşırılıkları

Buraya kadarki vurgudan da açıkça anlaşılacağı üzere girişimciliğin içinde büyüyüp şekillendiği birçok uzun vadeli parametre burada gelip karşımıza çıkmaktadır. "At sahibine göre kişner" diye bir atasözü vardır. Girişimci de içinde bulunduğu sistemin parametreleri tarafından şekillendirilmektedir. Bunların bir kısmı kişinin kendine bağlı olmakla beraber, kuşatıcı olarak girişimciliği belirleyen faktörler arasında siyasi ve iktisadi sistemin karakteri, din ve tarih gibi medeniyet değerleri ve nihayet coğrafya gibi faktörler başta gelmektedir. Örneğin karmaşık birtakım tarihsel süreçler nedeniyle Batı Avrupa bireysel girişimciliği, Doğu ise daha çok cemaatçi veya dayanışmacı girişimciliği ön plana çıkartmıştır. Yine tarihsel süreçlerde şirket hukuku, ortaklıklar ve sermaye birikimi gibi konulara farklı bakışlar olmuş, bu da farklı iktisadi yapılara ve kalkınma düzeylerine yol açmıştır.

Günümüzde piyasadan kopuk ve girişimciliği ihmal eden yapıların verimsizlik ve hayal kırıklıklarıyla ortalıktan çekildiği görülmektedir. Hazır söz sistem, çevre ve girişimci noktasına gelmişken yeni bir soru daha sormanın sırasındadır: Bu yüzyılda ortaya çıkan alternatif birtakım açılımlar kaynak israfı ve verimsizliklere neden olurken, günümüzde hakim paradigma olan piyasa ekonomisinde de benzer verimsizlikler ve israf başka boyutlarıyla ortada değil midir? Örneğin küresel ısınma, alarm veren çevre, tatminsiz insan, pervasızca yüklenilen mahdut tabii

kaynaklar, adeta sinekten yağ çıkartma operasyonuna döndürülen kârlılık arayışları vs. gibi daha birçok alarm veren gösterge, ekonominin insan ve toplumdan çoktan koptuğunu, bırakın verimsizliği, insanı, tabiatı ve gelecek nesli doğrudan tehdit eder hale geldiğini göstermektedir.

Tabii burada “verimlilik” denen kavramdan ne anlaşıldığı son derece önemli olmaktadır. Günümüzde neo-klasik iktisadın ve bunun arkasındaki ayak bağını bile görmeye engel olan kısa vadeci materyalist yaklaşım tarzı, kısa vadede her yolu mubah görerek kârını azamileştirmeye çalışan “kapitalist verimlilik” anlayışına dayanmaktadır. Oysa uzun vadede insan ve tabiat arasındaki bağları yozlaştıran, insanı kendine, yani emeğine ve manevi değerlerine yabancılaştıran bir verimlilik anlayışı sürdürülebilir değildir.

Ancak burada suç bizatihi girişimcide değil, girişimciyi kuşatan sistem, çevre, yani değerler manzumesinde aranmalıdır. Örneğin dini bütün bir girişimcinin neden atom bombasını icat etmediği sorusu kolay kolay kimsenin aklına gelmez. Uyuşturucu ticaretinin tümüyle ortadan kaldırıldığı bir ortam için de kimse “neden bu sektörde girişimcilik eksik kalmıştır” demeyi aklından geçirmeyebilir. Hatta dükkanına giren bir müşteriyi henüz sıftah etmemiş komşu dükkana yönlendiren bir esnatin davranışı da kolaycı bir yaklaşımla “akıl dışılığı” hamledilemez. **Belli ki burada bir yandan girişimciliği şekillendiren medeniyet değerlerinden bahsedilirken, öte yandan son tahlilde rızkını kovalarken kâr elde etmeyi de hedefleyen bir “kişilikten” bahsetmekteyiz.**

O halde sürdürülebilir kalkınma ve barışçıl bir dünyanın tesis edilebilmesini ve insan-eşya-tabiat arasındaki ahengin korunmasını temin edecek tarzdaki bir girişimcinin iki temel prensibi olacaktır: bir yandan kâr ve kârlılık ararken, diğer yandan bu arayışını çok daha kuşatıcı olan toplumsal doku ve insanî öncelikler ve tabiatın dengeleriyle uyumlu hale getirmek zarureti duyacaktır. Meşru olan her şeyi deneyecektir, ancak her yolu meşru görmeyecektir. Aranılan girişimci, yaptığı iş için kendisi dahil çevreyi, insanı ve toplumu bu süreçte paydaş, yani doğrudan veya dolaylı olarak işin ortağı ve bu işin üzerinde hakkı olanlar olarak görmesi gerekecektir. **Buna göre girişimci tabiatı ve kendisinden başka herkesi alt edilecek bir rakip olarak görüp, püskürtme psikolojisine girmeyecektir.** Böylece iktisadi faaliyet toplum içinde, toplum için yapılan bir uğraşıya dönecektir.

Bunun önemli sonuçları olacaktır. Her şeyden önce bu girişimci modelinde insanı eşyanın peşinden sürüklenmeyecek, tüketim beygirine dönmeyecek, kısa vadeli amansız bir kâr arayışının esiri olmayacaktır. Tersine, insanı yücelten ve önceleyen, bunu yaptığı ölçüde de toplumun geleceğinde kendine yer bulacak olan, yaptığı iktisadi faaliyeti inanç ve değerler manzumesinin bir parçası haline getiren ve böylece zamanlar arası (intertemporal) tatmin fonksiyonunu azamileştiren bir işadama veya bir girişimci tipolojisi ortaya çıkmış olacaktır.

Burada açıkçası yeni bir "iş ahlakından" bahsedilmektedir. Ancak, insanlığı dibe doğru bir yarışın parçası haline getirmeyi şimdilik başarı hanesine kaydettirmiş olan kapitalizmin egemenlik alanının tam da ortasından geçilirken, burada dile getirilen arayış "fantezi" veya "romantizm" düzeyinde kalabilir.

Aslında durum tam da böyle değildir. İnsanlığın tarihinin Hegelci bir diyalektikle, önceden sonu tanımlanmış materyalist ve lâdini bir çizgide devam etmediği tarihten biliniyor. İnsanın ontolojik ve epistemolojik gen haritasının bilinçsizce ve biteviye tahrip edilmesi durumunda, yani insan fitratının direnç katsayısının yeterince zorlandığında buna neden olan düzenin kendi yok oluşunu (entropi) hazırladığını ve bunun enkazından yeni umutların filizlenebileceğini biliyoruz.

Eğer antropoloji denen modern bilim dalının yegane görevi yerin alt katmanlarındaki kemikleri biriktirip, tasnif edip müzelerde sergilemek değilse, o halde tarihe gömülmüş insanlık hikayelerinin semavi dinlerin temel kitaplarına da yansıyan kıssalarından birtakım dersler de çıkartmak gerekmektedir.

4. Sağlam Bir Girişimciliğin Çevre Şartları

Konu günümüz Türkiye'sine taşındığında işler bir hayli çetrefilleşmektedir. Her şeyden önce yukarıda da tartışıldığı üzere, burada tipolojisi verilen türden bir girişimci ancak buna uygun bir değerler ve bu değerlerin sistem düzeyinde kurumsallaştırıldığı bir ortamda mümkün olacaktır. Geçerli olan paradigmanın tümüyle başka önceliklere göre oluşturulduğu bir ortamda, karşı karşıya kalınan sorunlar, adeta fanusta veya turfanda girişimci yetiştirmek, sistemdeki çeşitli deliklerden içeriye nüfuz ederek adeta gecekondu kurmak veya kaçak kat atmak mantığı ile birtakım oluşumlar içine

girerek çözülecek türden değildir. Nasıl ki günümüze “homo economicus” yani “iktisadi insan” olarak tarif edilen ve daha çok parasal dürtülere göre hareket ettiği ifade edilen bir birey varsa, alternatif olarak bizim de uzun vadede “İslam insanı” olarak tanımlanacak bireylerden oluşan bir toplumsal dönüşüm için çaba sarf etmemiz gerekmektedir. Yukarıda tartışıldığı üzere “İslam insanı” dünya ve ahret, madde ile mana ve iktisadi olan ile ahlaki olan arasında denge kuran bir tarife işaret etmektedir.

Daha kısa vadede ise vurgunun “iyi yönetim” ilkeleri bağlamında çağdaş paradigmaya yapılması gerekmektedir. Olaya bu çerçevede yaklaşıldığında girişim ve girişimci denildiğinde şirketler konunun merkezine yerleşmektedir. Burada şirketlerin içi, şirketleri çevreleyen dış âlem ve bu iki alan arasında mekik dokuyan girişimci yer almaktadır.

Günümüz Türkiye’sinde kalkınmanın dinamiği olacak girişimciyi mikro düzeyde ele alırken, makro düzeyde ise girişimcinin ne tür bir ortamda bulunduğu irdelenmelidir. Zira Türkiye’de girişimciliği güdük bırakan temel kırılmanın meydana geldiği katman ve dolayısı ile ilk düzelmelerin olması gerektiği alan burasıdır. Günümüzde Türkiye’de girişimciliğin kalitesinin benzer ve önde giden birçok ülkenin gerisinde kaldığını gösteren birçok parametre vardır.

Yenilikçilik, patent başvurusu, Ar-Ge harcaması ve bunun alt bileşenleri, rekabetçilik endeksindeki sıra, dış ticaret dengesi, ihrac ve ithal mallarının katma değer açısından nitelik mukayesesi, açılan ve kapanan şirket sayısı, nesilden nesile başarıyla devredilen şirket sayısı gibi birçok gösterge tanımlamak mümkündür.

Kalkınma literatüründe girişimciliği etkileyen birçok husustan bahsedilmektedir. Girişimci son tahlilde risk alıp, kar elde etmeye çalışan kişi olduğuna göre, girişimciliği etkileyen hususları tespit ve tayin etmek çok zor olmasa gerektir.

1) Mülkiyet hakları rejiminin sağlam ve şeffaf olduğunu gösteren yasal ve kurumsal zemin, olması gerekenlerin başında gelmektedir.

2) Piyasa koşullarında adil bir kâr elde etmeyi mümkün kılan mimarinin ekonomiye hakim olması gerekmektedir. Zira kârlılık sadece girişimcinin şahsi gayretlerinin sonunda başarılan bir olgu değildir. Bu meyanda üretim ekonomisinin önünü açmak üzere, yapısal dönüşümün sağlanması ve makro ekonomik istikrarın temin edilmesi gerekmektedir.

39

3) Yapısal olarak ortamın düzeltilmiş olması gerekmektedir. Bu anlamada, (i) emek piyasalarındaki katılıkların yok edilmesi, (ii) vergi yapısının üretimi ve istihdamı cezalandırıcı mahiyetten çıkartılması, (iii) piyasa giriş çıkışların daha şeffaf ve serbest olması, (iv) icra-iflas kanunlarının rekabeti engellemeyecek şekilde oluşturulması, (v) ticaret kanunlarının girişimciliği, ortaklığı ve rekabeti destekler mahiyette olması, (vi) devletin piyasalardaki rekabeti bozacak şekilde kaynaklar ve piyasalar üzerinde baskı yapmasının önüne geçilmesi, (vii) ulaşım, iletişim, enerji, sağlık ve eğitim sektörlerini de kapsamak üzere kaliteli ve olabildiğince rekabetçi fiyatlardan hizmet veren alt yapı hizmetlerinin ikame edilmiş olması gerekmektedir.

Bunlardan pozitif dışsallığı yüksek olan ve kamusal mal mahiyetinde olan eğitim, sağlık, iletişim ve hatta ulaşım sektöründe mümkün olduğu kadar özel sektör devreye sokulurken, bunun mümkün olmadığı durumlarda ise yine özel sektörle sinerji içerisinde olarak kamu sektörünün devreye girmesi gerekmektedir.

4) İzlenecek ekonomi politikaları üretimin ve girişimciliğin olabildiğince gerileyen verimsiz sektörlerden çıkarak yüksek katma değerli sektörlerle yönelmesini temin etmek üzere verimlilik ve performans odaklı olmalıdır.

5) Yine elde edilen kârların tüketim odaklı kısa vadeli hedefler yerine, stratejik ve uzun vadeli sektörlerde yeniden yatırıma aktarılması için piyasa uyumlu destek ve denetim mekanizmasının birlikte devreye sokulması gerekmektedir.

6) Ülkede üretilecek katma değer biran önce ve olabildiğince yerli kaynaklarla yapılması ve oluşturulan katma değer yeni zenginlik, halkın gelir, istihdam ve refah kaynağı olarak olabildiğince içeride tutulması temel öncelik olmalıdır.

7) Girişimciliğin geliştiği bütün ülkelerin ortak özelliği, makroekonomik dengenin uzun yıllar boyunca korunmuş olmasıdır. Gerçekten de girişimciliğin şartlarından birisi de işadamları kuşatan belirsizlik ortamının yok edilip, öngörülebilirlik imkânlarının artırılmasıdır. Örneğin piyasa, kur, faiz gibi temel risklerin yüksek ve öngörülemediği ortamda uzun vadeli bir girişimciliğin gelişmesi beklenemez. Bu meyanda fiyat istikrarının sağlanmış olması, bütçe ve cari açıktan oluşan iç ve dış açıklarının istikrarı bozmayacak ve sürdürülebilir bir düzeyde tutulması, ülkenin toplam borç stokunun (özel artı kamu) yine ekonomide

istikrarı bozmayacak seviyelere çekilmiş olması gerekmektedir. Bilhassa uzun vadede enflasyon ile sürdürülebilir büyüme arasında ters orantılı bir ilişki olduğu unutulmamalıdır. Bu meyanda kısa vadeli durgunluklara karşı piyasaları hareketlendirmenin bir gereği olarak takip edilecek genişleyici birtakım para politikalarının ötesinde, enflasyondan büyüme ve istihdam oluşturması yönünde bir beklentiye girilmemesi gereği, girişimciliği kökten etkileyen bir veri olarak kaydedilmelidir. Sağlam para, önemli bir girişimcilik aracı olup, enflasyonist ortamda paranın satın alma, mübadele ve değer biriktirme şeklinde tanımlanan klasik fonksiyonları ortadan kalkmaktadır.

Benzer bir şekilde, 1980'lerden sonra Türkiye'nin artan oranlarda sığındığı bir uygulama olarak, sanayinin korunup kollanması ve rekabetçi üstünlük temin edilmesi için suni kur politikalarına yaslanılmamalı, bilhassa devalüasyonlar çıkış yolu olarak görülmemelidir.

Yine fonlama maliyetlerini ilgilendiren faiz oranlarının rekabetçi düzeylere çekilmiş olması son derece önemlidir. Bunu temin etmek üzere dış âlemdeki fon kaynaklarının tüketimi tetikleyecek şekilde değil de, daha çok üretim ekonomisinin önünü açacak şekilde ülkeye çekilmesi ve elbette bundan daha da ideali olarak, milli tasarruf oranlarının, ülkenin değerleri ve kültürel atlası ile uyumlu yeni tasarruf araçlarının yardımıyla yükseltilmesi gerekmektedir.

8) Girişimciliğin toplumsal bir zemine oturtulması da yapısal reformlar ve makroekonomik istikrar unsurları gibi önemlidir. Bu anlamda artan ve gelişen girişimcilik faaliyetlerinin yüksek ihtidam, gelir ve refah olarak topluma dönüycer oluşunun garanti edilmesi gerekir. Günümüzde de birçok sorun nedeniyle gündeme geldiği üzere, birçok durumda piyasaların, piyasa güçlerinden korunması ve kollanması gerekmektedir. Zira kısa vadeli hesaplar piyasalarda şaşılık oluşturmakta ve günümüzde ABD'de konut sektöründe yaşadığı üzere, uzun vadede ulusal zenginliği erozyona uğratan verimsizliklere neden olmaktadır.

Bu meyanda piyasa aktörlerinin sergilediği kârlılık odaklı davranışların otomatik olarak daha adil bir gelir dağılımına, daha yüksek bir istihdama dönüşmeyeceği hesaba katılmalıdır. Açıkçası burada, emeğin ve toplumsal alanda mahrum kalan ve mağdur olan kesimlerin korunup kollanması, emek yoğun sektörlerin verimliliğinin artırılması suretiyle ayakta kalmasının temin edilmesi de hesaba katılmalıdır.

9) Türkiye’de şirketlerin %99’u küçük ve orta boy işletme (KOBİ) statüsündedir. İmalat sanayi KOBİ’leri üzerine yapılan çalışmalar ise bunların da %90’ının 1-9 kişi çalıştıran mikro işletmeler olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca şirketler ister büyük, isterse küçük olsun, böyle bir ortamda girişimcilik fidanlığı olarak bilinen KOBİ’lerde sermayenin korunması ve şirketlerin kalıcılığının sağlanması gereği önem kazanmaktadır.

10) Türkiye’de verimlilik ve rekabet gücü artışı denildiğinde otomatik olarak akla ücretlerin bastırılması gelmektedir. Bu da sosyal barışı zedeler mahiyetindedir. Nitekim 2001 krizi sonrasında yaşanan süreçte, işgören-emekçi kesimin alım gücü reel bazda iyileşmemiş, 2007 yılı sonunda dahi reel ücretler hala 2001 seviyelerine yakın seyretmektedir. Oysa kalkınma tarihi bize içeride iş görenlerin sürekli fakir bırakıldığı bir ülkenin zenginleşme imkânının olmadığını göstermektedir. Zira son tahlilde bir ülke iç piyasasının da katkısıyla gelişecektir. Fakir bırakılmış bir halktan oluşsan iç piyasada katma değeri ve kar marjı yüksek mal ve hizmetler üreterek satma imkânı olmayacaktır.

Bu bağlamda toplumun ortak bir gemi olarak görülmesi, adil bir bölüşümün, hakkaniyete dayalı bir işveren-işgören ortamının oluşturulması sosyal barış açısından son derece önemsenmelidir. Örneğin böyle bir felsefi duruşun gereği olarak İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği (İGIAD) adlı işverenler derneği, bir zorlama unsuru olarak olmasa da, bir ahlaki hassasiyet ölçütü olarak üyelerini bağlamak üzere her yıl "Asgari Geçim Ücreti" (AGÜ) tespit etmektedir. Buna göre 2007 yılı için iki çocuklu bir ailenin, İstanbul’da asgarî olarak geçimini sağlayabilmesi için gerekli olan ücret seviyesini 1.035 YTL olarak tespit edilmiş ve buna itibar edilmesinin beklendiği ifade edilmiştir.

5. Sonuç Yerine

Günümüzde küreselleşme ve kapitalizm neden olduğu bütün sorunlara rağmen doludizgin yoluna devam etmektedir. Bu sürecin sevindirici olduğunu iddia etmek ise bir hayli zordur. Kısa vadeli amaç fonksiyonları azamileştirilirken, bunun uzun vadede ne tür bir insan, toplum, çevre, ahlaki yapıya neden olacağı dikkatlerden kaçmış bulunmaktadır. Çevrenin tahrip edilip, kainattaki tabii dengenin sarsıldığı, insanın bütüncül varlığına yabancılaştırıldığı ve insanın yerine koyamayacağı kit kaynakların aşırı kullanılıp yağmalandığı

süreçlerde dayalı bir büyümenin sürdürülemeyeceği ve bu yolla elde edilen kalkınmanın son tahlile bir "Pirus Zaferine" götüreceğinde kuşku yoktur. O halde günümüzde "güçlü olduğu için doğru" olarak kabul edilen kapitalizme aldırmadan, ideal kalkınma, girişimci, iş ahlakı ve ortamı konusundaki çabalar, "göle maya çalma" kavlinde de olsa sürdürülmesi gerekmektedir.

KALKINMANIN GÜNDEMİNİ TARTIŞMAK

Prof. Dr. Gülfettin Çelik*

Değeri, çevreye ilişkin tavır alışla, tutum ve davranışları iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-zararlı, gerekli-gereksiz gibi anlamlarla ilişkilendirerek tanımladığımızda toplumsal alanın tamamı karşımıza çıkar.

Böylesi bir geniş alanda yapılacak analitik bir değerlendirmenin gerektirdiği yaklaşım da, değeri, toplumsal hayatın üç temel alanı olan siyasal, sosyal ve ekonomik alanla ele almayı gerekli kılmakta.

Her paradigmanın kendi temel ve yan değerlerini ürettiği gerçeği karşısında, ele alınan örnek sistemin temel ve yan değerlerini anlamak kadar, her çağın bir postula olarak ortaya koyduğu değerlerini de dikkate alarak sonuç çıkarılması bir gereklilik olarak ortaya çıkmakta. Bunun bir zaruret oluşu, özellikle var olanın sadece sorgulanmakla kalınmayacağı, daha açıkçası sadece bir durum tespiti yapılmakla iktifa olunmayacağı, ideal olana ulaşmak istenen durumlar için kaçınılmaz bir durumdur.

Sosyal alana ait olan değerler, her ne kadar belirli bir konuya ilişkin olarak ortaya konulsalar da hakikatte birden çok alana geçişliliği olan, onlardan beslenen veya etkilenen niteliktedirler. Bu itibarla müşahhas hale getirilmeleri oldukça zordur. Bununla birlikte biz bir çözüme ulaşma yolunda (bazı kayıtlarla) genellemeler yapmaktan kaçınamayız.

Kalkınma-değerler ilişkisi kurulmadan önce, öncelikle yapılması gereken, kavramların anlamlarında bir netliğe ulaşmaktır. Kalkınmanın sadece büyüme ve gelişme ile sınırlı kalmayarak, iktisadi büyüme ile toplumsal düzeydeki dönüşümün ilişkilendirildiği bir çerçeveyi içine aldığı mutabakata varılması belki konunun takdimini kolaylaştıracaktır.

Bu ilk adım, problemi doğru bir zeminde ele alabilmek için şart olmasına rağmen yeterli bir durum değildir. Zira, günümüz popüler-egemen yaklaşımının ekonomik büyüme ile kalkınmayı doğrudan ilişkilendirmekle kalmayıp, daha öteye, onun ekseninde tanımladığı da bir hakikattir.

*Marmara Üniversitesi İİBF İktisat Tarihi Anabilim Dalı; gcelik@marmara.edu.tr

Bu tanımlama şehirleşme, nüfus artış hızı, yoğunluğu, doğurganlık hızı ortalama hane halkı büyüklüğü, işgücüne katılım oranı (özellikle kadında) bitirilen eğitim kurumu, okullaşma oranı, şu kadar kişiye düşen hekim yatak sayısı, kişi başına tüketilen enerji oranı, kişi başına düşen katma değer, sanayi, hizmet ve tarım kesiminin oranı, sermaye birikimi, bunun yatırıma dönüşme oranı gibi kriterlerle ifade edilmektedir. Halbuki kalkınmanın bu kriterlerle ilişkilendirilmesi öncelikle Batı dünyasının gelişmişliğinin bir ispat aracıdır. İkinci olarak; problemi bu gibi göstergelere indirgeyerek ele almak (ölçüm için gerekli oldukları hakikatine rağmen), kriterlerin gerisine de uzanan dünyayı göz ardı etme riskini beraberinde getirmektedir.

Her iki noktayı da dikkate almadan veya bunlara cevap üretmeden kalkınma konusunda böylesi bir tercihle yetinmek en azından (kötü bir niyet taşınmasa da) insanlığın önüne tek ölçüt ve yol koyup, onu sınırlandırarak, Batı dünyasının tecrübesine hapsetmektir. Elbette bu konudaki yaklaşımımız Batı'ya göre, doğuda bulunmamızdan veya O'nun geçirdiği tecrübeyi küçümsemekten ileri gelmemektedir. Batı'nın içine düştüğü bazı çıkmazların, ideal bir kalkınma programında ortaya çıkmaması gerektiğini dikkate alarak bunları söylüyoruz. Batının kalkınma serüveninde geldiği noktada insanın erdemine ait neleri kaybettiği, hangi kurumların büyüme öncelikli kapitalizmi besleyen bir kalkınma sürecine feda edildiği, özellikle dış dünya dikkate alındığında daha açık anlaşılmaktadır.

Kalkınma-değerler ilişkisinin, sadece son dönemde ortaya konulan büyüme-kalkınma programları dönemi ile sınırlı kalınmaması gerektiği, daha geniş bir zaman dilimi ve perspektifte ele alınmasının daha doğru olacağı vurgusunu da yaparak, siyasal-idari, sosyal ve ekonomik alanları içine alacak şekilde bir genelleştirme içinde şu alt başlıklar altında ele alınabileceğinizi düşünüyoruz:

1. Siyasal-idari alanda,
 - »Yönetime (yönetmeye-yönetilmeye) ilişkin değerler
2. Sosyal alanda,
 - »Sosyalleşmeye (uyuma – uyumsuzluğa) ilişkin değerler
3. Ekonomik alanda,
 - »Üretmeye ilişkin değerler
 - »Pazarlamaya ilişkin değerler
 - »Tüketime ilişkin değerler

Canlı ve cansız çevreye dair anlam biçme olarak değerler, bu alanda oluşan âdet ve örf/geleneğin ötesinde, doğrudan düzenlemeler ile de desteklenmiş sosyal bir standart haline gelebilmektedir. Bu ise ister istemez bizi norm-reel ikiliği ile karşı karşıya getirmektedir. Bir tarafta nasıl olması gerektiğine dair kurallar dünyası, diğer tarafta da bu kurallar dünyasıyla uyum veya uyumsuzluk içinde ortaya çıkan reel hayatın gerçekliği.

Norm-reel ikiliği konunun her iki alanda da ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Buna göre konu, teorik yaklaşım yanında pratik hayata ilişkin çözümün birbirini tamamlayan iki alan olduğu gerçeğini dikkate alarak ele alınmaya muhtaç gözükmemekte.

Bir diğer önemli husus; yapılacak bir incelemede sağlıklı sonuçlara ulaşabilmenin uzun dönemli eğilim ve değişimleri dikkate almamızı gerektirmesidir. Toplumsal olaylardaki değişim hızı bizi böyle bir dikkatli oluşa icbar etmekte. Kısa dönemlik tespitlerin, sadece birer sapma düzeyinde olan, ana çizgiden uzaklaşma anlamında olmayan değişimler olma ihtimali yüksektir.

Buna göre; Türkiye’de kalkınma süreci-değerler ilişkisinin ele alınması geniş tarihsel bir bakışı gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda, her üç alana ilişkin genel değerlerin nasıl bir dönüşüm geçirdiği; (sadece bugüne ilişkin bir tespit yapmanın yetersizliği karşısında) ancak Osmanlı sistemi ve Osmanlı dönemi klasik dünyası ile günümüz Türkiye sistemi ve küresel dünyanın belirleyici şartları dikkate alınarak ortaya konulabilir.

Konu sadece kavramlara verilen anlam ile sınırlı değil şüphesiz. Belki bundan daha önemlisi, hakkında değer yargısında bulunulan dış çevrenin hangi hedefin bir aracı olduğunun ele alınması ile ilişkili. Üstelik bu, doğru sonuca varmanın temel şartı olduğu gibi, üzerinde değer biçilen konunun ne anlam taşıdığına öncelikle tespiti, problemin önemli bir kısmının çözümü anlamına da gelmekte.

Osmanlı sisteminden günümüze ve hatta gelecekteki olaylara/durumlara ilişkin tutum, tavır alış ve davranışların ortaya konulmasına yetecek kadar bilginin var olup olmadığı problemine rağmen, ana hatları ile üç temel alana ilişkin değerler hakkında genel tespitler yapmak mümkün gözükmemektedir.

Siyasal Alan

Osmanlı sisteminde yönetime ilişkin değerlerin, sistemin kuruluşu, kuruluşunu tamamlayıp olgunluğa erişmesi ve sistemin yıkılışı dönemleri olmak üzere ayrı ayrı tespiti denemesi yapılabilir. Buna göre, kuruluş döneminde yönetimin ne anlama geldiği sorgulanırsa, söylenebilecek olan; Sultanın kendisine ait olana dair bir hakkını kullanması şeklinde ifade olunabilir. Zira bu dönemde ülke, her şeyi ile eski Türk geleneklerine uygun olarak hakanın mülküdür ve mülk devlet anlayışı vardır. Dağı ile taşı ile ülkenin, köylüsü ile şehirlisi ile halkın tamamı hakanın mülküdür. Bu anlayış sadece beylik döneminde değil, İstanbul'u içine alan bir devlet oluş aşamasında bile görülür. Bu nedenle Fatih: "Ormanlarımdan bir ağaç kesenin ..." diye söze başlar.

Kuruluşunu tamamlayıp olgunluğa eriştiği dönemde bu bakışta bir değişim ortaya çıkmıştır. Bu dönemde bürokratik devlet anlayışı gelişmekte olduğundan yönetim anlayışında da mülk anlayışındaki kaymaya paralel olarak "devletin" her alanda, her düzeyde yönetimi anlayışı gelişmiştir. Mesela, bu anlayışın gelişmesinde önemli bir adım Fatih Sultan Mehmed'in Kanunname-i Âl-i Osman'ı olmuştur. Sistemin yıkılma aşamasında anlamda bir daralma söz konusudur. Bu dönemde yönetim anlayışında, bürokratik kurumların yönetimi ile sınırlandırılmaya bir gidiş vardır. Ancak her şeye rağmen yöneten-yönetilen ilişkisinde yönetilene bakışı sınırlayan temel referanslar vardır. Bu dönemde, İslam'ın temel nasslarının getirdiği sınırlamalar yanında özellikle Batı'nın etkisi ile ortaya çıkan yaklaşımlar artan oranda etkindir.

Cumhuriyet'in ilk döneminde Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan daralmanın tekrar tersine döndüğü, devlet organı aracılığı ile toplumsal alanda her alanın yönetim alanı olduğu kabulü yeniden gelişmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan bu yeni ivme 1980'lere kadar gelmiş, bu tarihten sonra tekrar sınırlama eğilimine girmiştir. Gerçi, 1960-80 Anayasal düzenlemeleri dönemlerini, toplumsal alanın mimarlarının sadece kuvvetler ayrılığı yaklaşımında dengeleri yeniden kurmaya çalıştıkları dönemler olarak değerlendirmek gerekir. Zira, 80 sonrasında (özellikle 90'larda) yönetim alanında kamu kesiminin kendini daraltması dışsal etki ile ortaya çıkmış bir durumdur. Bu alanda, özellikle Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan dönüşümde kalkınmanın etkisi nedir sorusuna verilebilecek cevap, (yukarıda

verilen temel parametreler çerçevesinde) kalkınmadan ziyade "çağdaşlaşma" kavramının daha etkin olduğu şeklinde olabilir. Yönetmeye ilişkin değerler hususunda geleceğe dair söylenebilecek olan ise Türkiye'nin ("katılımcı demokrasi" adı verilen yönetim anlayışının etkisi altında ilerlemekte olduğu gerçekliğinde) özellikle Batı dünyasının koşullarının tayin ediciliğinde bir dönüşüm içinde olacaktır.

Yönetilmeye ilişkin değerlere baktığımızda da yönetmeye ilişkin değişime paralel bir dönüşümün var olduğu söylenebilir. Kuruluş aşamasında Müslim ve Gayrimüslim reayanın yönetenlere tabiiyetinin çok geniş bir yelpazede gereklilik olarak kabul edildiği görülür. Mesela nüfusun yer değiştirmesinde bu açıkça görülür. Sistemin olgunluk aşamasında ise artık birçok sınırlar oluşmuştur. Yer değiştirmede devletin tedbirlerine karşı ortaya çıkan duruş, daha geniş kitlelerin karşı duruşu haline gelmiştir (Kıbrıs'a iskan konusunda görüleceği üzere).

Yenileşme döneminde ise daralma daha ileri safhalara varmıştır. Örneğin Gayrimüslim reaya devletin artık daha dar alanlarda müdahalesini bekler, askerlik bedelinin nasıl ödeneceğini sorgular durumdadır. Sosyal gruplar, modernleşmenin getirdiği bir beklenti değişimine paralel olarak yönetenlerin görev ve yetkilerinde yeni tanımlamalar yapmaktadırlar. Örneğin bu doğrultuda devlet kurumunun müdahale alanlarının ve bunlardaki sınırlara ilişkin gittikçe artan oranda daha dışavurumcu bir tavır alış içindedirler.

XX. yüzyıl boyunca, yönetilenlerin yönetilmeye dair yaklaşımlarında çok da belirleyici olmadıkları, bu doğrultuda yönetenlerin tanımlamaları dahilinde davrandıkları görülür. Kalkınmanın getirebileceği tabii dönüşümler bu dönemde yönetenlerin etkinliği ve sınırlayıcılığında ancak dışa yansiyabilmiştir. Bugün itibariyle gelinen noktada, yönetilmeye dair yaklaşım yine zamanın ruhunu yansıtan Batı dünyasındaki anlayışın devlet kurumunun içine gittikçe daha fazla girdiği, sınırlandırmakta olduğu, yeniden şekillendirdiği bir ortamın bazı yansımaları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin sivil toplum anlayışı bu çerçevede bir anlam kayması yaşamaktadır. Tabii yönetenlerin izin verdiği kadar.

Sosyal Alan

Osmanlı'dan günümüze uzanan zaman çizgisinde öncelikle, esasta olanın ne olduğu konusunda bir değişim ortaya çıktı. Geçmişte "cemaat-topluluk" esasta bulunurken bugün itibarıyla "birey-fert" merkeze oturmuş durumda. Sosyal alana ilişkin değerler alanında, Osmanlı sisteminde klasik dönem boyunca cemaatleri ayırt edici en genel ayırım dîni farklılık üzerine kurulmuştu. Sosyal gruplara sosyal uyum ve uyumsuzluğa ait değerler aktarılırken, onlara bu alanlar tanımlanırken onların dîni farklılıkları (Müslim veya Gayrimüslim oluşları), hukuki durumları (hür veya köle oluşları), yerleşim durumları (göçebe-köylü veya şehirli oluşları), askeri veya reaya oluşları esasa alınmıştı. Diğer sosyal grup tanımlamaları bu ayrımların gerisinde kalmışlardı. XIX. yüzyıl şartlarının empoze ettiği (siyasal niteliği ağır basan) yeni ayırt edici unsurlar, özellikle son dönemde, etnik boyutu da önemli kılmıştı.

Bugün itibarıyla gelinen nokta bunun çok ötesindedir. Birey ve aynı değerlere sahip bireyler topluluğu esasa oturmakta. Geniş kitle ihtiyaçlarından ziyade daha küçük grupların ihtiyaçlarının gündeme düştüğü bir dönemi yaşıyoruz. Sosyal alanda, bireyin tercihlerine dayalı, özgürlükçü bir örgütlenme modelinin genel eğilim olarak geliştiği bir dönem içinde bulunmaktayız.

Türkiye'nin sosyal yapısında değerlerin gelişim çizgisi ele alındığında yukarıda vurgusu yapılan grup tanımlamasına uygun olarak geliştiği görülür. Sistemin kuruluş aşamasında, cemaat-aşiret düzeyinde büyük ölçekli örgütlenme yapısına sahip Osmanlı toplumsal sisteminde uyum veya uyumsuzluk sorunu da bu ölçekte ifade bulmaktadır. Sistemin çözülme aşamasına gelindiğinde ise artık daha farklı ve daha küçük birimli bir sosyal örgütlenmeye geçiş söz konusudur. Bu küçük birimlilik sistemin kendi işleyişinin tabii bir sonucu olmakla birlikte özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok alanda içine girilen Batılılaşmanın (modernleşmenin) etkisi önemlidir. Bu doğrultuda, gelişen yeni örgütlenme düzeyleri ve biçimlerine dayalı bir uyum ve uyumsuzluk algısı gelişmektedir. Bu çerçevede örneğin "millet" anlayışında bir kayma vardır. Artık bu tanımlama dîni bir ayırım yerine etnik temeli ifade eden bir anlam taşımaktadır. Yine modernleşmeye paralel olarak, örneğin işçi gruplarının grevleri, tarımda çalışan işgücünden kendisini ayıran sanayi işçisini ifade edecek şekilde gelişmektedir. Bu dönemde siyasal ve iktisadi alanın

öncelikle tayin ediciliği sosyal alana ilişkin değerlerin tanımlamalarında da etkindir.

Cumhuriyete geçiş aşamasında, sosyal grupların bütünü içindeki yerlerinin ne olması gerektiği hususunda yeni tanımlamalar vardır. Bunun en önemli nedeni yeni toplumsal sistemin, siyasal sistem düzeyinde bir var oluş mücadelesi üzerine kurulmuş olmasıdır. Ve bunun sonucunda, rakip sistemlerin tehditleri karşısında elit kesimin doğrudan oluşturmaya çalıştığı bir değerler manzumesi karşımıza çıkar. Örneğin, toplumun önündeki rol modellerin neler olduğu yönetim kademeleri tarafından modernleşmenin bir gereği olarak yeniden tanımlanmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda uyum ve uyumsuzluk hususunda ağırlığı hissedilen devletin (veya onu kullanan sosyal grupların) tanımı meşruiyet kazanmıştır. Kalkınmanın bu alandaki katkısı, uyum veya uyumsuzluğun daha modern araç ve gereçlerle sağlanmaya çalışılmasından ibaret olmuştur. Bu genel gidişat diğer alanlarda görüleceği üzere seksenlere kadar gelmiştir. Bu tarihten sonra globalizasyonun getirdiği yeni yaklaşımlarla yeni tanımlar ortaya çıkmıştır. Örneğin uyum veya uyumsuzluk daha dar alanları ve daha küçük grupları ifade etmektedir. Bu dönemde siyasal alanda olduğu gibi birey öne çıkmaktadır.

Ekonomik Alan

Ekonomik alandaki üretim, paylaşım ve tüketim süreçleri, üretim ve taşıma teknolojisinin belirleyiciliği yanında toplumsal kabullerin getirdiği sınırlamalara bağlı olarak ortaya çıkar. Bu iki alanın birbiri ile olan uyumuyla da ilişkili şekilde değerler, yapılar ve kurumlar ortaya çıkar. Teknoloji veya toplumsal kabullerde meydana gelen bir değişim, insan ve gruplarının hem kendi ilişkilerini hem de maddi dünya ile olan ilişkisini yeniden tanımlar. Buna paralel olarak da yapılar ve kurumlar değişime uğrar.

Neyin üretileceği, nasıl üretileceği, ne kadar üretileceği, nasıl pazarlanacağı veya tüketileceğine dair var olan değerlerin, her iki alandaki değişime bağlı olarak bir değişim içinde olduğu söylenebilir. Bu değişimin var olan sistemin ortaya çıkardığı, kendi tabii akışına bağlı boyutu yanında dönemin yeni dışsal koşullarının getirdiği yönü de vardır şüphesiz. Sanayi devriminin insanlık tarihinde teknolojik alanda oluşturduğu yepyeni standart, dalga dalga bütün dünya ekonomilerini etkilemiştir.

Devam eden teknolojik yenilikler, elektronik devrimi, nükleer enerji kullanımı gibi yeni açılımlarla makinenin getirdiği sınırlamaları da aşma imkânı vermiştir. Bu durumda sosyal kontrol araçlarının devreye girmesi beklenirken çok hızlı bir şekilde onların da dönüştürüldüğü bir dönem yaşamıştır insanlık. Harcamanın, tasarrufun, yatırımın, yardımın anlamı tüketim esaslı olarak yeniden tanımlanmıştır. Bu ise son adım olarak değerlerin de yeniden oluşturulmasını ortaya çıkarmıştır. XX. yüzyıl dünya ekonomik tarihi bir bakıma bu çerçevenin adım adım dünyaya yayılma tarihi olmuştur.

Söz konusu gelişme Osmanlı ekonomik sistemi açısından da etkin olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayarak gittikçe hızlanan teknolojik değişim süreci toplumsal kabulleri de değişikliğe sürükleyen bir etki ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede "ihtiyaçlar ekonomisi" esasında şekillenen değerlerin de bir dönüşüm içine girdiği söylenebilir.

Elbette burada bahsi geçen değişim, temsil noktasındaki genel kitlenin durumunu ifade etmektedir. Zevk ve şafa anlayışında XIX. yüzyılın ikinci yarısında bürokrasinin üst tabakasında ortaya çıkan değişim öncelikle İstanbul eksenli bir tüketim anlayışındaki değişimi ifade etmektedir. Yine benzer şekilde neyin üretilmesi gerektiğine dair ortaya çıkan kabullerdeki bazı kaymalar gazetelere yansıyan reklamlarda görülebilir. Güzellik ürünlerinin çeşit ve pazarlamasında ortaya çıkan değişim buna bir göstergedir. Milli iktisat politikaları çerçevesinde "milli bir burjuvazi" oluşturulması çabası da bu yansımanın bir sonucudur. Ancak bütün bunlara rağmen gerek Osmanlı dünyasında gerek Batı dünyasında bu dönemde öncelik arz yönlülüktür. Ekonominin hâkim güçleri arzı kontrol ederek kâr maksimizasyonunun gerçekleştirilebileceğine olan inançlarını bu dönemde devam ettirmişlerdir. Bu husustaki değişim 1929 Dünya ekonomik buhranı ile ortaya çıkacaktır. Talebin anlam kazanması sadece onun önemli hale gelişi ile sınırlı kalmamış, tüketime ilişkin değerlerin de değişimine kadar toplumsal kabulleri dönüştürmüştür.

Günümüz dünyası, buna uygun teknoloji ve toplumsal kabullerin geliştiği/geliştirildiği bir ekonomik yapı olan "tüketim ekonomisi"nin belirleyici şartlarında yaşamaktadır. Cumhuriyet dönemi ekonomik yapısı, günümüze doğru geline zaman diliminde, gittikçe daha büyük oranda global dünya standartlarını gözeten, onları yakalamayı hedefleyen politikalar üretir olmuştur. Bu durumda da ister istemez

Batı dünyasının ekonomik hedefleri ve bunlar çerçevesinde oluşan gündemi öne çıkmıştır. Kalkınma sürecinde olduğu gibi. Bu çerçevede Cumhuriyet dönemi, ekonominin her üç sürecinde de daha kolaycı bir yaklaşımı geliştirmiştir. Üretmek, kazanmak, harcamak, lüks ve benzeri kavramlara verilen anlam bu kolaycılığın getirdiği ortamda yeniden üretilmiştir.

XX. yüzyıl, (siyasal-idari alandaki gelişmeler de içine katılarak bir kalkınma dönemi olarak ele alındığından) öncelikle siyasal-idari alanda görülen bir değişime paralel olarak sosyal ve ekonomik alanda öncelikle kurumlar düzeyinde bir değişim dönemidir. Değerlerdeki değişimin bu paralelde ele alınması da ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Ana çizgi olarak söylenebilecek olan; kalkınmanın maddileşmeyi de daha baskın olarak beraberinde getirdiği, manayı arka plana iten bir dünyanın daha egemen olduğu, değerlerin de buna paralel bir dönüşüm geçirdiğidir. Bugünkü uygulaması ile, piyasa ekonomisi şartları adı verilen koşulların bu süreci beslediğidir. Geniş kitlelere yayılmış şekilde, maddenin öne çıkması çok çeşitli kaynaklarla örneklendirilebilir. Örneğin on yıllık bir ara ile Türkiye gençliği üzerine yapılan bir araştırmada "Hayatta size mutluluk veren unsurları sıralar mısınız?" sorusuna gençlerin, daha önce ilk dört husus içinde hiç yer almayan "para" seçeneğini en öne aldıkları görülmektedir.

Bu gibi örnekler, madde-mana ilişkisine ait değerlerdeki değişimin kontrollü bir şekilde yönlendirilemediği izlenimini vermektedir. Siyasal, sosyal ve ekonomik karar alıcıların değerlerdeki değişimi yönlendirebilme güçleri, belki de kendilerinin farkında olmadan topluma empoze ettikleri başka hedeflerin kurbanı olarak azalmaktadır. Bundan da öteye, gerçekten de maddi dünyanın üretimi ve tüketimine ilişkin ulaşılan düzey, insanlık tarihinde daha önce varılmayan bir seviyededir. Ancak bunun ortaya çıkardığı bedel sadece fiziki-maddi kaynakların tüketimi olmamış, insanî faktörün de tüketimi aşamasına ulaşılmıştır. Bir yönü ile köle emeği kullanımı yasaklanırken diğer taraftan (köle emeği maliyetinden daha ucuza gelen) karın tokluğuna çalıştırılan özgür kölelik düzeni ortaya çıkmış, zaman içinde bu da yeterli olmamış, insan unsurunun sürekli üretimde kalmasının yeni yolları aranır olmuştur. Batı'nın bugünkü standardı sağlamak için ödediği, daha doğrusu bütün dünyaya ödediği bedel hakikaten dehşet vericidir.

Kalkınmanın temel yolu olarak gösterilen “sanayi ekonomisi” her şeyi ve her yeri kirletmeye, canlıların geleceğini tehdit etmeye, hayat için ihtiyaç olan şartlarını (örn: dünya sıcaklığı, iklim gibi) değiştirmeyi, bunlardaki dengeleri bozacak kadar sınırsız bir tüketimi içermekte. Nihayetinde böyle bir sonuç hedeflenmese de durum bundan ibaret. Bu tüketimin getirdiği militarist istila ile artık düzenlilik kazanmış şekilde, her yıl binlerce insanın ölmesi, acı çekmesi tabii bir süreçmiş gibi algılanır oldu. Bu çerçevede kimyasal ve nükleer silahların imalatı ve muhtemel bir gelişmede kullanılmak üzere depolanması bütün insanlığı tehdit altına alır oldu.

Küresel ekonominin, gücü elinde bulunduranları daha da zenginleştirirken, geniş yığınları ise giderek fakirleştirdiği açık seçik ortada. Kalkınmanın sürekliliği uğruna bilimsel çalışma adı altında, canlıların genetik yapısıyla oynanarak, organik dünyanın dengeleri bozulmakta. Bütün bunların ötesinde belki de en vahimi, insanın kendisi, kendisi dışındaki dünyayı algılayışındaki değişimdir. İnsanın fizik dünya ile olan ilişkisinin ötesinde, diğer canlılara bakışı, diğer insanlara bakışı değişmekte. Hatta insanın kainattaki konumuna verdiği cevap bile değişmekte. İnsanoğlu bu pervasızlığı ile adeta kendini kainatın rabbi mesabesine koymakta. İçine girilen sınırsız elde etme, tüketme (yok etme) hırsı bu gidişle herkesin gözü önünde bir kıyamet sahnesinin ortaya çıkışını hazırlayacak gibi. Hedeflerdeki sınırsızlığın değerlerde ortaya çıkardığı değişimin elbette her bölge ve kademede aynı oranda olduğu iddia edilemez. Bu itibarla her ortam için aynı pratik çözümün sunulması beklenemez. Ancak bu kayıt altında; “neler yapılmalı?” hususuna verilecek cevap öncelikle, insan fizik çevre, insan diğer canlılar, insan insan ve insan yaratıcı ilişkisini yeniden tanımlamaya muhtaçtır.

ÜRETİM VE TÜKETİM SARMALINDA İNSAN VE DEĞERLER

Dr. Hüseyin Çırpan*

üret.
 tüket.
 daha çok üret.
 daha çok tüket.
 daha daha çok üret.
 daha daha çok tüket.
 reklam yap, daha da çok üret.
 reklama maruz kal, daha da çok tüket.

 ürettikçe üret.
 tükettikçe tüket.
 ürettikçe hayatın anlamını unut.
 tükettikçe hayatın anlamını unut.
 ürettikçe insanlıktan çık.
 tükettikçe insanlıktan çık.
 ha babam de babam üret dur.
 ha babam de babam tüket dur.
 reklam yaptıkça daha çok reklam yap.
 reklama maruz kaldıkça daha çok reklama maruz kal.
 hayatın üretim-tüketim sarmalında geçsin.
 hayatın üretim-reklam-tüketim sarmalında geçsin.
 hayatın üretim-reklam-tüketim-yabancılaşma-dünyanın yıkımı-
 hayatın anlamsızlaşması sarmalında geçsin...¹

Neyi Kaçırdık da Bu Sarmalın İçindeyiz?

Tüketiyoruz, üretiyoruz, daha fazla tüketiyoruz, daha fazla üretiyoruz... Tam bir kısır döngü içindeyiz! Dünyada yaşayan herkes, Avrupa'da yaşayanlar gibi tüketirse varlığımızı devam ettirmek için üç dünyaya daha ihtiyacımız var. Hepimiz Amerika gibi tüketirsek beş dünyaya ihtiyacımız olacak.² Bu tüketimi devam ettirebilmek için üretmeye ve satmaya devam etmemiz gerekiyor. Satamadığımız zaman ekonomik durgunluk başlıyor, şirketlerimiz krize giriyor, ödemeler aksıyor, işten çıkarmalar oluyor ve refah düzeyimiz göreceli olarak azalıyor. Burada da bir açmazla karşı karşıyayız, biraz da kapana sıkışmış gibi hissediyoruz kendimizi.

*Eflatun Danışmanlık; hcirpan@eflatun.com.tr

¹ <http://loverisloser.wordpress.com/2007/11/18/>

² http://www.panda.org/about_wwf/where_we_work/asia_pacific/where/united_arab_emirates/index.cfm?uProjectID=AE0017

Çok üretirsek ve satarsak ekonomi iyi gidiyor ve seviniyoruz diğer taraftan üzerinde yaşadığımız dünyayı da yok ettiğimizi görüp korkuya kapılıyoruz.

Bu kısır döngü sonucu evrenle, doğayla ilişkimiz bozulmuş durumda. Biz yok ettikçe o da kendini koruma refleksi gösteriyor. Bu ilişki bozulması tehlikesi yalnızca doğayla da sınırlı değil. Ülkelerin farklı düzeylerde tüketiyor olmaları, Kuzey-Güney farkında olduğu gibi³, insanlar arasında olması beklenen huzur ve barışı da tehdit ediyor.

Bu tüketim dengesizliği tüketim konusu olan ürünlerde de kendini gösteriyor. TEMA Vakfı Yayınları'ndan çıkan "Dünyanın Durumu 2004" raporları bu dengesizliği çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır:⁴

- » Dünyada makyaj malzemesi için yapılan harcama 18 milyar dolar.
- » Dünyadaki tüm kadınların üreme sağlığı için gerekli para 12 milyar dolar.
- » Avrupa ve ABD'de evde beslenen hayvanların mamasına harcanan para 17 milyar dolar.
- » Dünyada açlığın ve yetersiz beslenmenin sona erdirilmesi için gerekli para 19 milyar dolar.
- » Parfüme harcanan para 15 milyar dolar.
- » Evrensel okur-yazarlığın sağlanması için gereken yıllık ek yatırım 5 milyar dolar.
- » Deniz seyahatlerine harcanan para 14 milyar dolar.
- » Dünyada herkese temiz içme suyu sağlanması için gerekli para 10 milyar dolar.
- » Avrupa'da dondurmaya harcanan para 11 milyar dolar.
- » Her çocuğun aşılansması için gerekli miktar 1,3 milyar dolar.
- » Satışa hazır 1 ton altın elde etmek için 300 bin ton atık üretilir. Başka bir deyişle altın bir alyans için ortaya çıkan atık miktarı 3 tondur. Bu atıkların çoğu siyanür ve kimyasal maddeler içerir.

Dünya Değerler Araştırması⁵ sonuçlarına göre 13.000 dolara kadar olan gelir ile mutluluk arasında pozitif bir ilişki var. Bundan sonra

³ http://en.wikipedia.org/wiki/North-South_divide

⁴ Worldwatch Enstitüsü Uzmanları, *Dünyanın Durumu 2004* (State of The World), Çev : Ayşe Başçı Sander, TEMA Vakfı Yayınları No:44, İstanbul, 2004

⁵ <http://www.worldvaluessurvey.org/>

elde edilen gelir kişinin mutluluğuna her hangi bir katkı sağlamıyor. Buna karşılık dünyada 1999'da 2,8 milyar kişi – her beş bireyden ikisi – günde 2 dolardan daha az bir gelire hayatlarını sürdürmek zorunda kalmıştır. Bu gidişin sürdürülebilir olmadığını görmek için kahin olmaya gerek yok. Bu veriler bir insan olarak neyi yanlış yaptığımızı, yapmaya devam ettiğimizi, hangi değerleri kaybettiğimizi ve bu durumu nasıl düzeltebileceğimiz üzerinde uzun uzun düşünmemizi gerektiriyor. *Bu yazımızda, tüm insanların refahını artıran ve birilerine değil hepimize barış getiren sürdürülebilir bir paradigmayı ele alacağız. Öncelikle doğayla etkileşimi açısından insanoğlunun nasıl bir evrim geçirdiğine kısaca bir göz atalım.*

Tarihsel Süreç

İnsanoğlu yeryüzüne ayak bastığı andan itibaren evrenle etkileşim içerisindeydi. Bu etkileşim öncelikle ihtiyaçlarını gidermeye yönelik olmuştur. Yani varlığını devam ettirebilmek için yiyeceğe ve barınağa ihtiyacı vardır insanın. Bildiğimiz gibi ilk olarak insan toplayıcılık ve avcılık ile başlıyor üretme ve tüketme eylemine. Hatta avcılık bazı dönemlerde öyle bir noktaya ulaşmış ki bazı hayvanların nesillerinin tükenmesine neden olduğu bile ileri sürülmektedir.⁶ O dönemde çevreye/doğaya verilen zarar göreceli olarak daha sınırlı. Bunun nedeni o dönemde yaşayan insanların bilinç düzeyleriyle ilişkili olmaktan çok teknolojik araçlarının azlığındandır. Nüfusun artması, ihtiyaçları artırırken daha fazla üretimi zorunlu kılması bahçecilik ve tarıma geçişin altyapısını da hazırlamıştır. Tarıma geçişle birlikte toplumda cinsler arasında iş bölümü çok açık olarak ortaya çıkmış; saban sürebilen erkek dışarıdan ekmeği getiren olurken, kadın ev ve çocuk büyütme işleriyle ilgilenmiştir. Bu ayırım, tarımın daha çok güce dayalı olması sonucu ortaya çıkmıştır.⁷

Tarımın gelişmesi insanları sadece varlığını devam ettirme durumundan kurtarmış ve matematiği keşfetme, yazıyı bulma, metalurji ve savaş aletlerinin yapılması gibi diğer faaliyetlere yönelmesini sağlamıştır. Buna paralel olarak pek çok insan da “varoluşumuz” üzerinde düşünmeye başlamış ve içsel farkındalık ve maneviyat gelişmiştir. Karl Jaspers bu dönemi eksen (axia), tarihe yön veren bir dönüm noktası olarak görür.⁸ Buna paralel olarak günlük hayatı kolaylaştırıcı alet yapımlarıyla birlikte üretim biçimleri de gelişmiştir. Önceleri atölyelerde yapılan üretim sanayi devrimiyle birlikte kitlesel üretime dönüşmüştür. Tarım döneminde insan doğa üzerinde kasları ile çalışırken, sanayi

⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Pleistocene_extinctions

⁷ <http://www.bolender.com/Sociology/Articles/Feminist%20Conflict%20Theory.htm>

⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Axial_Age

devrimiyle birlikte makine gücü doğa üzerinde çalışmaktadır. Dolayısıyla insanın doğa üzerindeki zarar verme potansiyeli ve gücü artmıştır. Bunun çevre üzerinde yol açmış olduğu zarara yukarıda değinmiştik. Bu doğrultuda gelmiş olduğumuz nokta bütünsel gelişim açısından hiç de iç açıcı değildir. Bu noktadan çıkış yolu temel bazı prensipleri ve kavramları yeniden gözden geçirmemize bağlıdır. İnsanın üretim ve tüketimden ne anladığı evrendeki sürdürülebilir bir barışın gerçekleştirilmesini doğrudan etkilemektedir. O hâlde insanın üretim ve tüketimi nasıl anlamlandıracağını, hatta insanın yeryüzünde üstlenmesi gereken rolün ne olduğunu kavramadan barış tesis etmek mümkün görünmemektedir. Bu etkileşimin nasıl olması gerektiği konusu bizim insan olarak kendimizi evrende nasıl konumlandırıdığımızı ve evreni nasıl idrâk ettiğimize bağlıdır. Bu anlamlandırmada ise esas belirleyici olan evrenin ve insanın varlık sebebi olan Yaratıcı'dır. O zaman gelin Allah –Evren ve İnsan ilişkisine bakarak büyük resmi görmeye çalışalım.

Yaratıcı, Evren ve İnsan İlişkisi

İnsanın üretimi ve tüketimi nasıl anlamlandırması gerektiğinin cevabı Yaratıcının insandan “ne beklediği”nden geçmektedir. Zira Yaratıcı, insanı bir amaç için var etmiş ve bu amacı gerçekleştireceği platform olarak da ona evreni sunmuştur.” O halde yaratıcının “insanın evrenle nasıl etkileşim kurması gerektiği” kurgusunu doğru kavrayabilirsek, *niçin üretiyoruz* ve *niçin tüketiyoruz*'un cevabına ulaşabilir, barışı tekrar tesis edebiliriz.

Yaratıcı (Allah) var oluşun başlatıcısı, mutlak bilen, mutlak güç sahibidir. Bu ilişkide Yaratıcı'nın rolü, konumuz açısından kısaca, evrenin desteklenmesi ve varlıkların ihtiyaç duyduklarını onların alma kapasitesine göre vermesidir. Bu merhamet ve şefkat, yaratılmışların hepsinedir.

Evren, Allah tarafından belirli işleyiş kanunları çerçevesinde mükemmel olarak yaratılmıştır. Dolayısıyla evrende bir düzen ve denge vardır. Bu dengeyi sağlayan Allah'ın evrende işleyen kanun ve prensipleridir. Görünür, dokunulur olan dünyayı var eden, devam ettiren fizik ötesi ilke ve kurallardır bunlar. İnsanın var olmadığı bir dünya hayal edersek, bu dünyada yaşayan diğer canlıların karın doyurmak, neslini devam ettirmek, hayatta kalmak gibi en temel fiziksel ihtiyaçlara odaklandıkları ve birbirlerinin ihtiyaçlarını giderdikleri büyük *dengeli*

resimden, *barış* ortamından söz edebiliriz. Burada her varlık bu prensipler çerçevesinde kendi bireysel varlığını devam ettirirken diğer taraftan da bir bütünün parçasıdır ve çevresiyle etkileşim içindedir. Bu nedenle evrende hiçbir boşluk söz konusu değildir. Canlı varlıklar için bu etkileşim üretim ve tüketim anlamına gelmektedir. Bu etkileşimin bir denge ortaya koyması için *üretimin* yani *var etmenin*; *tüketim* yani *kullanıp harcamak* ile benzer oranda olması gerekir. Yani terazinin kefelerinin dengede olması ve aslında evrensel ilke olan *adaletin* gerçekleşmesi gerekir. Dengenin gerçekleştiği bu hayali dünyada tüketim için gerekli olan üretim, varlıkların kendi doğal fiil ve yaşamları ile kendiliğinden sağlanmaktadır. Bu sağlanan denge hepimizin de bildiği yabani (wild) bir dengedir. Bahçeyi kendi haline bıraktığımızda ortaya çıkacak olan yabani bir güzelliştir. İnsan eli değmesiyle birlikte bu yabani güzellik terbiye edilebilmekte, belli bir perspektiften tasarlanmakta, ayırık otları temizlenmekte ve güzellik bir üst boyuta taşınabilmektedir. Veya tam tersine insan bu bahçeye öyle bir müdahalede bulunmaktadır ki orada bir daha meyve veya ot bitmemektedir.

İnsan Faktörü ve Sorumluluğu

Yukarıda değindiğimiz gibi, bu denklemde *insan* da vardır. İnsan diğer canlı varlıklardan farklı bir rol oynamaktadır. İnsan evreni anlayabilecek ve evren üzerinde hakimiyet kurabilecek özgür iradeye sahip tek canlıdır. Ayrıca diğer canlılardan farklı olarak, doyurması gereken fiziğinin yanı sıra akıl, kalp ve irade fakültelerine de sahiptir.

Bu fakülteleri yaratılış gayeleri doğrultusunda kullanması durumunda insan İYİ (Good), DOĞRU (Hakikat – Truth) ve GÜZELİ (Beauty) yeryüzünde gerçekleştirebilecektir. Allah insanı en güzel surette yaratmış¹⁰ ve yeryüzünde kendisine vekil tayin etmiştir. İnsan, eşya ve doğa arasında aramız gereken ilişki de insanın özgür iradeye sahip olmasında yatmaktadır. İnsanoğlunun bu mükemmelliği potansiyel olarak vardır ve ne yazık ki özgür iradesi ile bu potansiyeli açığa çıkarmak yerine tam tersine yukarıda saydığımız yıkımlara neden olabilmektedir.

Albert Einstein, "Tanrı'nın düşüncelerini bilmek istiyorum, gerisi detay"¹¹ diyerek insanın nereye odaklanması gerektiği konusuna işaret etmektedir. Doğruyu bulmanın yolunun evrenin işleyiş kurallarını keşfetmek olduğunu söyleyebiliriz. Burada oluşabilecek gaflet veya

10 Kur'an-ı Kerim, 95/4.

11 <http://www.quotedb.com/quotes/8>

bilgisizlik, eylemlerimizde doğru kararlar vermemizi engelleyecektir. Dolayısıyla zihnimizin doğru işleyişinin önündeki en büyük engel amacın bilgisizliğidir. İnsanın yeryüzünde özgür iradeye sahip tek canlı olduğunu söylemiştik. Bu, insana seçimlerinde isabet etme sorumluluğunu yüklemektedir. Doğru seçimleri yapması konusunda en büyük engel ise bencilliği ve tutkularıdır.

Çocukluğundan itibaren ahlaki gelişimine baktığımızda genel hatlarıyla insanın şu aşamalardan geçtiğini görürüz: “Ben” Merkezci (egocentric), Grup Merkezci (sociocentric) ve Dünya Merkezci (Worldcentric)¹². “Ben” merkezci birey tüm eylemlerinde bireysel menfaatlerini ön plana alıp, tercihte bulunurken diğer bireyleri dikkate almayacaktır. Grup merkezci birey, ailesini, ait olduğu ırkı, mensubu olduğu derneğin üyelerini ön plana alacak ve diğer grup ya da toplulukları önemsemeyecektir. Her iki davranış şeklinde de işbirliğinden çok yıkıcı rekabet hatta en uç noktada savaş belirleyici olacaktır. Dünya merkezci yaklaşımda ise tüm insanları ve evreni dikkate alıp, bireysel faydadan çok bütünsel faydanın en çoklanmasını karar kriteri olarak dikkate alacaktır. XI. yüzyılda yaşayan ünlü Türk edebiyatçısı ve düşünürü Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig (Mutluluk Veren Bilgi) adlı eserinde birey mi toplum mu ikilemi için şöyle demektedir:

*“Kendi çıkarını kollama, halkın çıkarını gözet,
Kendi çıkarını milletin çıkarı içinde gör.”¹³*

Sahip Olmak – Olmak¹⁴

Yukarıda saydığımız ben ve grup odaklı davranışların özünde *sahip olma* güdüsü vardır. *Sahip olmak*, insanın yeryüzünde denge oluşturma rolünü unutmasını ifade eder ve dünya ve diğer insanlar üzerinde mutlak mülkiyet kurma iddiasını taşır. İnsan *sahip olma* güdüsü ile hareket ettiğinde var oluş gereğini unutur, kendine yabancılaşır ve hırs, açgözlülük, haset ve doyumsuzluk gibi yıkıcı duygularla hareket eder. İş dünyasında firmalar arası rekabetin bir savaş alanı olarak görülmesi bunun en güzel göstergelerinden biridir. Birey kendisini sahip olduğu mal, zenginlik, fiziksel güzellik, silah gücü, bankalardaki kredi limitleri ile tanımlamaya ve anlamlandırmaya başlar. Tarih, böylesi sahip olma çabalarının yol açtığı hayal kırıklıkları ile doludur, devlet ya da birey olsun. Erich Fromm *Sahip Olmak ya da Olmak* kitabında, tüketim için “tüketim, günümüz aşırı tüketim

¹² İnsanın doğumundan itibaren hangi aşamalardan geçerek gelişim gösterdiği ve bu aşamaların özellikleri konusunda detaylı bilgi almak için bkz: Ken Wilber, *A Brief History of Everything*, Second Edition, Shambala, 2000, s.123-217.

¹³ İbrahim Erol Kozak, *İnsan – Toplum – İktisat*, Değişim Yayınları, İkinci Baskı, 1999, s. 136-137.

¹⁴ Bu konuda daha fazla bilgi almak isteyenler Erich Fromm’un bu başlık altında yazmış olduğu kitaba müracaat edebilirler. (*Sahip Olmak ya da Olmak*, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınları, 1997)

toplumunun belki de en önemli sahip olma biçimidir. Tüketilen şeyin kişiden geri alınması imkânsız olduğu için, bu durum korku duygusunu azaltmaya yarar. Ama her tüketilen şey, tüketildiği andan itibaren, tüketiciyi tatmin edemez hale geldiği için de insanlar yeniden ve daha fazla tüketime yönelmek zorunda kalmaktadırlar. Bu çarkın sonu bir türlü gelmeyince, hep tatminsiz bir çırpınış içinde bocalayan modern tüketiciler, kendilerini şu formülle ifade etmektedirler: “Ben sahip olduğum ve tükettiğim şeyler dışında bir hiçim”¹⁵ der. (italik bana ait)

Tüketim konusunu bütün boyutlarıyla ele alarak inceleyen Ömer Torlak¹⁶ ise ölçüsü kaçmış tüketim eyleminin, toplumsal kaynakların israfına yol açtığı, yardımlaşma ve dayanışma gibi değerlerin terk edildiğinin ve tüketimle birlikte toplumun da tükendiğinin altını çizdikten sonra: “o halde, dünyada medeniyet kurarak kendine ve diğer insanlara mutluluk getirecek bir hayatı hazırlama sorumluluğu olan insan, önce kendisini tüketim eylemlerinde kontrol edici değerlerine sahip çıkmak ve korumak, bilahare bu noktada kendini destekleyecek toplumsal kontrol mekanizması ve toplum düzeninin sağlanması için çabalamak durumundadır” demektedir.

İnsanın ahlaki gelişim aşamalarındaki Dünya Odaklılığın özünde (sahip olduğu akıl, kalp ve irade fakülteleri nedeniyle) *olma* güdüsü bulunmaktadır. *Olmak*, varoluş gerekçesinin farkında olmak, haddini bilmek, bütüne anlamlı katkıda bulunmak, kendini aşmak, bir bütünün parçası olmak ve sahip olma güdülerini dizginlemek demektir. İnsan *olma* güdüsü ile hareket ettiğinde iyi niyet, yardımlaşma, herkese yetecek kadar çok gibi yapıcı zihniyetle hareket eder. Bu konuda Erich Fromm; “Olmak” için “ben” tutkusundan ve her şeyi kendi benliğimizin, kendi çıkarlarımızın açısından değerlendirmekten sıyrılmak zorundayız”¹⁷ demektedir. *Olmak*, birlikte huzur içinde yaşamının vazgeçilmezi olarak karşımıza çıkar. Kalp güzelin peşindedir. Kalbi yatıştıracak olan da maddi güzellik değil kalıcı olan güzelliştir.

İnsanın Kendi Dengesini Kurması

İnsan sahip olduğu *olma* ve *sahip olma* güdüsü ile özünde üretimin temsil ettiği inşa etme ve meydana getirmeyi; diğer taraftan da tüketimin temsil ettiği yok etmeyi taşımaktadır. Aslında insan adalet ilkesinin/terazisinin her iki kefesinin de gereklerine sahiptir. İnsanın var olmadığı

15 Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınları, 1997, s. 62.

16 Ömer Torlak, *Tüketim: Bireysel Eylemin Toplumsal Dönüşümü*, İnkılâb Yayınları, 2000, s.150.

17 Erich Fromm, a.g.e. s. 158.

dünyada akıl, irade ve istek yoktur ve denge kendiliğinden (veya evrensel kanun ve prensipler çerçevesinde) gerçekleşirken, insan sahip olduğu tüm yapıcı ve yıkıcı özellikleri ile (düzeni bozma potansiyeline sahip olmasına rağmen) evrendeki dengenin sağlanması gibi büyük bir sorumluluğu üstlenmektedir. Bu nedenle insanın evrenle etkileşiminde dengeyi oluşturabilmesi için, öncelikle bizzat kendi içinde sahip olma ve olma dengesini oluşturmak zorundadır.

Evrenin küçük bir modeli olan insanın kendi içinde kuracağı bu denge sadece evrenin dengesine hizmet etmeyecek, aynı zamanda insanı olgun insan (insan-ı kâmil) derecesine çıkaracaktır. Diğer hiçbir varlığın sorumlu olmadığı böylesi bir durum insanoğlu için zor ve iddialı bir görev anlamına gelir. Zira diğer varlıkların temel mücadelesi dışarıdakilerle olurken, insanoğlunun başansı kendisi ile yapacağı mücadelede saklı olmaktadır. Bu zor görev nedeniyle de insanoğlu diğer canlılar üzerinde tasarrufla bulunabilme özgürlüğü ve yetisine sahip olmaktadır.

Yukarıda değindiğimiz gibi insanoğlunun gerek bireysel gerek de toplumsal mükemmelliği sağlama potansiyeli vardır. İnsan evrenle etkileşime girerek bu potansiyeli açığa çıkarma sorumluluğuyla karşı karşıyadır. Tarihi boyunca evreni ve kendini anlama açısından insanın yeryüzündeki serüvenine baktığımızda temelde iki eksenle hareket edebileceğimizi görürüz: yukarı-aşağı ve içeri-dışarı. Yukarı, aşkınlığı ifade ederken aşağısı maddeyi, dünyayı ifade etmektedir. Dışarı olan maddi, dokunulur ve somut olanı ifade ederken, içerisi görünürü mümkün kılan soyut, dokunulmaz olanı ifade etmektedir. İnsanın Modernizm ve Rönesans ile birlikte maddi ve görünür olana odaklanması, teknoloji alanında dudak uçuklatacak gelişme ve buluşların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Burada insanlığın karşı karşıya olduğu tehdit materyalizmin tek gerçek olarak kabul edilmiş olması, dışarıyla ve maddeyle çok sıkı bağ kurulurken; içeriyle yani metafizikle olan irtibatın kopmuş olması durumudur. Bu nedendir ki makyaj malzemesi ve parfüm için yapılan harcama 33 milyar doları bulurken, açlığın tamamen kaldırılması için gerekli 19 milyar dolar temin edilememektedir!

Kendini Bilme ve Değerler

Aşkınlık ve içeri ile irtibatını zayıflatması ve hatta koparması, insanın evren üzerinde sonsuz kullanım hakkı olduğu yanılgısına düşmesine

neden olmaktadır. Bu yanlış Gazali'nin¹⁹ dediği gibi dünyadaki tüm fenalıkların nedeni olan üç unsuru insan açısından meşru hale getirmektedir: Haksız kazanç, gerekli yere harcamama ve gereksiz yere harcama. Ne var ki evren üzerindeki mutlak mülkiyet insanın değil, Yaraticıdır. İnsanın rolü evrendeki mükemmel dengeye hizmet edecek şekilde üretmesi ve bunları yaparken de aşırıya kaçmamasıdır. İnsanın mutlak malik gibi hareket ederek doyumsuzca, evrene ve dengeye zarar verecek şekilde tüketmesi ve varoluş gerekçesini unutmasını insanın kendisine yabancılaşması olarak da isimlendirebiliriz. Yabancılaşmaya karşı durabilecek insanın sahip olması gereken ahlâk ilkesinin özünü, kendini bilmesi (know thyself) ile ortaya çıkacak olan SORUMLULUK duygusunun oluşturması gerekir. Kendini, bütün insanları, evreni bir yöntem içinde kapsayan sorumluluk... Ancak bu temel üzerinde gelişen düşünce ve hareketlerimizi insanca davranışlar olarak nitelendirebiliriz... Yabancılaşmanın aşılması, salt daha rahat yaşama koşullarının, tüketim olanaklarının sağlanması değil, bunlar ile birlikte ama çok daha önce sorumluluğun, düşünce ve üretimin evrenselleşmesini gerçekleştirmek, kısaca yeni bir yaşam biçimi demektir.²⁰ Bu yeni yaşam biçimi, evrende var olan dengenin devam ettirilmesi açısından ilke ve değer odaklı olmayı gerektirir. Bu değerleri şöyle sıralayabiliriz:

- » Kendini Bilmek (Know Thyself)
 - » Evrenin merkezinde insan değil, insanın bir vekil olduğunun kabul edilmesi
 - » İnsan ihtiyaçlarının sınırlı, hırslarının sınırsız olabileceğinin farkına varılması
 - » Amacın Farkındalığı
 - » Maddi üretim ve tüketimin amaç değil araç olarak görülmesi
 - » Hemcinslerimize ve doğaya karşı görevlerimizin olduğunu bilmek
 - » İyi Niyet
 - » Yeryüzünde herkese yetecek kadar maddi fırsatın olduğunun kabul edilmesi (bolluk zihniyeti)
 - » Yıkıcı rekabet yerine işbirliği yaklaşımının sinerji oluşturacağını farkına varılması
 - » Alçakgönüllülük
 - » İnsanın sahip olduğu tüm üstün nitelikleri ile iyiyi, güzeli, doğruyu ortaya çıkaracak olmayı tercih edilmesi
 - » Toplumsal dayanışmanın bir görev olduğunu kabul edilmesi.
- Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta, bu değerlerin asla

19 Garaudy ve Marks'a atfen İbrahim Erol Kozak, *İnsan – Toplum – İktisat*, Değişim Yayınları, İkinci Baskı, 1999, s. 108.

asalaklığın ortaya çıkmasına neden olamayacağı gerçeğidir. Mükemmel denge özünde adalet (hakkaniyet) evrensel ilkesini barındırır. Hakkaniyet sembolü olan terazi “elde etmek” için “vermek-bedel ödemek” gerektiğini anlatır bize. O halde denge “çalışmayı” zorunlu kılar. Zira insan için çalıştığından başkası bulunmamaktadır²⁰.

Bu nedenle sosyal devlet ilkesinin “çalışmadan da tüm yaşam gereklerinin garanti altında alınması” gibi anlaşılması tamamen asalaklığı teşvik ve dengeyi bozmaya katkıdır. Her türlü atalet (fiziksel, zihinsel, ruhsal vb.) bireyin kendini gerçekleştirmesinin ve medeniyetin gelişiminin önündeki en büyük engeldir. Mükemmel dengeyi bozacak her türlü asalaklığın ve ataletin engellenmesi görevi ise devletin varlık nedenini ortaya çıkarmaktadır.

Evrensel dengenin gerçekleşmesi noktasında devletin görevi adaletin gerçekleşmesini sağlayacak düzenlemeleri yapmak olacaktır. Dikkat edilmesi gereken nokta, adalet ilkesinin sadece insanlar arası ilişkiler için söz konusu olmadığıdır. Bilakis bir bütün olarak evrendeki tüm varlıklar taraf niteliğindedir. İnsan mutlak güç değil tüm varlıklarla birlikte evren platformunu birlikte kullanandır. Sürdürülebilirlik isteniyorsa kanunlar, politikalar ve uygulamalar bu çerçeveden yeniden değerlendirilmelidir.

Diğer taraftan mükemmel denge aşırılıkların olmaması (vasat) anlamına da gelmektedir. Bu durumda denge, aşırı hırs, açgözlülük üzerine kurulu, mutlak mülkiyet iddiası güden tüket, tüket, tüket, sahip ol, sahip ol... yaklaşımını dışladığı gibi; “bir lokma, bir hırka” yaklaşımını da dışlamaktadır. Bu durum insanın üretim yapmasına, insanın refahını artırmak için çalışmasına, hastalıkları önleyici bilimsel çalışmalar yapmasına, estetik değeri yüksek sanat eserlerini yapmasına, büyük iş sahibi olmasına, girişimcilik yapmasına engel değildir. Zira Yaratıcı her bir bireyi nev’i şahsına münhasır potansiyel ile var etmiştir. Her bir birey sahip olduğu potansiyeli ortaya çıkararak evrenle etkileşimde bulunmaktadır.

Bu etkileşim sonucunda büyük resme yetenek ve kabiliyetiyle katkıda bulunur. Tekil olarak bireyin temel görevi, bu evrene ne yaparak katkıda bulunacağına farkına varması ve bu hakkıyla yerine getirmesidir. Tüm bireylerin bunu yapması durumunda evrende var olan temel denge bir üst boyuta taşınarak yeni ve tasarımılanmış bir denge olacaktır. Yaratıcının evreni bir denge üzerine kurguladığı ve insanın da temel

²⁰ Kur’an-ı Kerim, 53/39.

varoluş gerekçesinin bu dengeyi gerçekleştirme olduğunu kabulümüz, insan olarak evrenle nasıl bir etkileşim kurmamız gerektiği konusunda bize önemli referanslar sunar. Bu temel referanslara uygun hal ve tavır geliştirmesi durumunda insanoğlu mutsuzluk ve huzursuzluk kaynağı olan üretim-tüketim sarmalı yer ne; huzur, mutluluk, özgürlük yaşadığı üretim-tüketim ilişkisi ortaya koyacaktır.

Ne Yapmalı? Az Kullan – Tekrar Kullan – Dönüşüme Dahil Et

İnsanın üretim ve tüketim ilişkisinde daha üst bir bilinç ve paradigmaya ihtiyacı var. Doğada kaynakların sınırsız olmadığını biliyoruz. İnsanın doğaya ve tüketime bakışında genelde hazcılık hakim. Tüketme insanın varlığını devam ettirmesi açısından kaçınılmaz bir eylem. Kendimizi tüketme ile anlamlandırmamız ise bizi biz yapan unsurları göz ardı ederek veya onlara sırtımızı dönerek daha alt düzeyde bir standarda teslim olmak demek. Böyle bir davranış biçimi yeryüzünde kaynakların yersiz ve savurganca kullanılması ile birlikte var oluş gerekçemiz olan özümüzde var olan güzelliği, en güzel biçimi ve huzuru ıskalamak demek.

Günümüz şartları içerisinde yeryüzünde böyle bir huzuru hayal bile etmek zor görünüyor. Bu nedenle insanlık olarak gidilecek yol uzun ve meşakkatli. Bu durum bize iki tür sorumluluk yüklemektedir: bilinçlenme ve gelişme konusunda çok çalışmak ve yol azığımız olan doğaya sahip çıkmak. İkincisinin formülü zor görünmüyor: yetecek kadar kullan, mümkünse aynı ürünü tekrar tekrar kullan ve kullandıklarını dönüşüme dahil ederek yeniden kullan. Bunu gerçekleştirecek olan “bilge” bireylerin oluşması konusu hepimize ev ödevi olsun.

EKONOMİK KALKINMA VE DEĞERLER KONUSUNA BİR KATKI: İSLAM'IN EVRENSELLİĞİ MESELESİ VE FÂRÂBÎ

Dr. Mehmet Harmancı*

Herhangi bir şeyi “mesele” olarak tespit ve adlandırmanın ardından doğal olarak özel bir dikkat ve soruşturmanın gerekliliği de yadsınamaz hale gelmektedir. Yani bir şeyi mesele olarak belirtebilmek için onun kelime düzeyinden kavram düzeyine ve dolayısıyla da terminoloji düzeyine taşınması o düzeyde tartışılabilir bir birikimi bünyesinde barındırıyor olması gerekmektedir.

“Evrensellik”i mesele edinirken bu düzey ve düzlemlerde tarihi ve entelektüel tartışmalara müsait bir alan teşkil ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Dinler başta olmak üzere, fikirler ve ideolojiler hep bu gözle de değerlendirilmiş, felsefi anlamda bir teori/düşünce değerlendirilirken onun felsefe sayılabilmesinin basit kıstaslarından biri evrensellik olarak belirlenmiştir.¹

Bu bakımdan, dinler, tebliğler, öğretiler, ideolojiler ve düşünceler değerlendirilegelmiştir. Bazı dinler, öğretiler, ideolojiler vs. evrensel diye nitelendirilirken bazılarının da milletlere, ırklara, klanlara, toplumlara, cemaatlere has olduğu, sınırlı kaldığı ifade edilmiştir.

Bu yönüyle evrensellik bir mesele olarak ortaya konabilir tabii ki... Hatta, bu bir iddia değil tespit olur, sadece. Ancak bizim ele almaya çalışacağımız yönüyle bu konu felsefi anlamda bir “mesele” olmaktan öte toplumsal, entelektüel anlamda soruna dönüşmüştür diye düşünmekteyiz.

I. İslam'ın Evrenselliğini Tartışmanın Arkasında Yatan Nedenler Neler Olabilir?

Soruna, olumsuz ve pejoratif anlamıyla meseleye dönüşmüştür çünkü İslam toplumlarının Batı medeniyetinin yükseliş ve hakimiyeti döneminde karşılıklarına çıkan bir takım sorunları Batı dolayısıyla *bâtıl* kaynaklı görmeleri o meselelerin ele alınışını da doğrudan *bâtıl* olarak görmeleriyle sonuçlanmıştır.

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi ABD Arş. Gör.; mehmetharmanci@islamfelsefesi.com

¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir: D.E.Ü. Matbaası, 1990, s.2.

Bu yaklaşımın tamamen yanlış olduğunu söylemek nasıl ki haksızlık olursa, tamamıyla haklı olduğunu ileri sürmek de o denli yanlış olacaktır. Bu noktada meselenin otantikliği, kaynakları ve tarihçesine inmek, konuyu o çap ve kapsam içerisinde ele almak gerekecektir. Bir takım konular gerçekten İslam düşüncesinin meselesi olamayacak kadar o problemi üreten dizgenin malı olabilir. Ancak bir takım konular da vardır ki onlara yeterli ve doğru cevaplar vermeden zamanın ruhuna hükmeden bir felsefeyi insanlığa sunmak mümkün olamayacaktır. Bu ayrımı derinleştirerek konuları iki sütuna ayırıp meselelerin tespitini yapmaya kalkışmak bu çalışmanın sınırlarını fazlasıyla tecavüz olacağından öyle bir ayırtırmaya ve araştırmaya yönelmeyeceğiz. Sadece, burada, evrensellik meselesinin İslam düşüncesine mesele olarak mal edilip edilemeyeceğini konu etmeye çalışacağız.

Bu konu üzerinde yoğunlaşmadan evvel yukarıda değindiğimiz yönüyle Batı hâkimiyetinin doğurduğu, zamanın ruhunun doğudan batıya, kuzeyden güneye insanlık adına Batı egemenliğinde ilerleyişinin çağımıza taşıdığı bir handikaba da dikkat çekmeden geçmemeliyiz.

Zamanın ruhunu belirlemek gibi bir üstünlüğü o çağın hâkim medeniyetinin taşıdığını söylemek her halde abes karşılanmaz. Hatta her evrenin, devrenin, dönemin, çağın yani tarihsel aralığı ne kadar olursa olsun, belli bir zaman kesitinin sahibî, sorumlusu ve dahi yönlendiricisi olarak bir tek medeniyetten söz etmek mümkündür. Aynı kesit de yer alan başka medeniyetlerden söz etseniz bile hâkim olan, belirleyici olan o medeniyetlerden bir teki olabilir ancak.

İşte bu meyanda Osmanlı-Doğu-İslam medeniyetinin hâkimiyetini kaybetmeye başladığı devirlerden başlayarak günümüze dek ulaşan bir dönemin, zaman kesitinin belirleyici ruhu Batı medeniyeti tarafından inşa, idare, tayin ve tevcih edilmektedir. Buna bağlı olarak Batı hegemonyası ile karşılaşan öteki pasif konumda isim ve temsilini varlık alanında tutmaya çalışan medeniyetlerin müntesipleri bu karşılaşmayı bir problem olarak görmekte, bu problemi göğüslemek üzere de uzlaşmak, çarpışmak ya da aşmak yöntemlerinden birine yönelmektedirler. Etkisiz eleman olarak tarihte temsilini sürdürmeye çalışan her bir medeniyetin hâkim medeniyet karşısında sürdürdüğü bu konum edinme çabasının, sözünü ettiğimiz üç şekilden birini seçen müntesipleri arasında da sürdürdüğünü ve hangisinin doğru tercih olduğu noktasında ateşli tartışmaların her bir pasifize medeniyet dokuları içinde ayrı ayrı

varlığını sürdürdüğünü eklemeliyiz. Burada Batının ruhuyla ve hegemonyası ile hangi tarz bir karşılaşma ve kapışma tercih edilirse edilsin, dikkat edilmesi gereken husus günümüze hakim Batı medeniyetinin temel düzeyidir.

Şunu hemen açıklıkla ifade etmeliyiz ki Batı medeniyeti, insanlık tarihi boyunca tarih sahnesinde rol almış bütün medeniyetler klasmanında en geri medeniyettir. Bu tespiti, hamasi bir heyecanla yahut şanlı tarih söylemlerinden ilhamla, kendi mazimizi yüceltmek adına filan yapıyor değiliz. Burada söze konu ettiğimiz husus zaten "bizim medeniyetimizle" hâkim Batı medeniyeti karşılaştırması hiç değil. Entelektüel tartışmalarda dikkate alınması gereken önemli bir handikapı dile getirmek niyetiyle konuşuyoruz. İnsanlığın şahit olduğu medeniyet tarihinin en geri kalmışı, en derinliksiz ve çapsız olanı Batı medeniyetidir, demekle dikkat çekmek istediğimiz hususu şöylece açmalıyız:

En kaba tarifi ve genel hatlarıyla medeniyet, mimariden felsefeye, dinden gündelik hayata, teknolojiden zanaata kadar pek çok teorik ve pratik konuyu havi, üretim ve tüketim arasındaki dengeyi oluşturan, ihtiyaçları ve kaynakları değerlendirme becerisi olan bir terkiptir. Bu terkiptir o medeniyetin belirlediği çağ ve coğrafyada insanlığın mutluluğunu temin ettiği, dünyanın geleceğini tehdit etmediği sürece başarılı sayılacaksa Batı medeniyeti bu hedeflerin aksine hizmetten, insanlığın bindiği dalı kökünden kesmekten ötürü medeniyet klasmanının en alt düzeyinden başka kendisine bir yer bulamayacakmış gibi görünmektedir. Medeniyet diye ileri sürülen bu son terkiptir hasmı olduğumuzdan, kazanımlarını inkâr edip görmezden geldiğimizden dem vurmaya niyetli herkese bir hatırlatma daha yapmalıyız.

Batı medeniyetinin, insanlığın başına ördüğü çorabı *-ki trajikomiktir, o çorabın içinde yer tutan en büyük baş yine kendisindedir-* görmek için allame filan olmaya gerek yoktur. Zira bütün dünyada bütün haber mecralarında küresel felaket senaryolarının bini bir paraya endamını göstermektedir. Batı yine kendi içinden insaf sahibi aydınlar, önderler aracılığıyla insanlığı sürüklediği felaket konusunda uyarılmakta, eleştirilmektedir. Son olarak, pozitivist dünyanın tanrısız kâhini, Royal Society'nin ve National Academy of Sciences (Amerikan Ulusal Bilimler Akademisi [N.A.S.]) üyesi Einstein'dan bu yana dünyaya gelen en parlak teorik fizikçi olarak kabul edilen 1982'de

CBE ile ödüllendirilmiş, bundan başka birçok madalya ve ödül almış olan Profesör Stephen Hawking'in, son günlerde sık ve tekrar tekrar gündeme getirilen, *artık insanlık kendisine ayda, mars'ta, başka gezegenlerde yer aramalı, dünyanın sonu geldi*, mealindeki görüşleri² bile zamanın ruhunu inşa eder son medeniyetin insanlığın ruhundan ne denli uzak düştüğünü ve medeniyet tarihinde nereye düştüğünü göstermek bakımından önemlidir.

Bu geniş istitrada başta ele aldığımız sorulara doğru cevap verebilmekiçin ihtiyaç duyulacağından dolayı yer verdik. Hülâsa karşımıza çıkan sorunları sırf çağcıl bir sorun olduğu için yadsımak kadar sorgusuz sualsiz cevaplar aramak da tekin bir yol olar k görünmemektedir. Buna bir de Batı medeniyetinin medeniyet düzlemindeki düzeyi eklenince kimi sorunların özellikle İslam tarih ve medeniyetinde çok çok üst düzeyde ele alınmışken şimdi daha düşük bir düzeyde onları değelendirmeye razı olmanın İslam'ı değil ama Müslümanları zaman zaman içinden çıkılmaz noktalara sürüklediği de unutulmamalıdır. Kısaca bu durumu, Farabi ıstilahından da istifadeyle, insanlığı *ay-altı âleme* hapsetmek olarak da ifade etmek mümkündür.

Zamanımızın hâkim ruhuyla karşılaşmalarımızı, egemen gücün maddi ve manevi açıklamalarda bizim çoktan aşmış olduğumuz düzey ve kavrayışın çok altında bir noktadan başlatmanın getireceği handikapları da göz önünde bulundurmak yararlı olacaktır. Doğal olarak bizim için soru ve sorun teşkil etmeyen bir takım hususları, "mesele" imiş gibi ele almanın bize kaybettireceği zamanı ve sebep olacağı açmazları da hesaplamalıyız. Ekonomik kalkınma ve değerler konusunu ele alırken de yukarıda izah edilmeye çalışılan handikapların gözden kaçırılmaması, sağlıklı bir sonuca varmak bakımından önem arz etmektedir. Toplumların ekonomik kalkınmalarında değerlerin büyük önemi inkar edilemez. Bugün kalkınma sorunundan bahsediyorsak bunun aslında öncelikli olarak değerler boyutunda tartışılması gereken bir konu olduğunu tespit etmekte yarar var. Kapitalizm Protestan ahlakı üzerinde yükselmiş bir sistemdir. Protestan ahlakının ürettiği kavrayış evrensel bir değer olarak sunulmaktadır. Halbuki Batılı değerlerin ve ürettikleri ekonomik sistemlerin insanlığı getirdikleri nokta göz ardı edilerek bu konudaki soru ve sorunlarımıza sadece Batılı ilhamlarla cevap aramak, Batı iktisadi düşüncesinin açmazları hususunda insanlığa bir çözüm, çıkış yolu önermeyi imkansız kılmaz mı? Batı menşeli ve merkezli soruların/sorunların

² Örnek haberler için bkz: <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/06/15/gun104.html>, 15.VI. 2006 Sabah Gazetesi; <http://www.aksam.com.tr/yaza.asp?a=121155,10,199>, 16.VI.2008 Akşam Gazetesi

çözümüne dair benzer meseleleri, iktisadi alandaki sorunlarla yüzleşirken takınmamız gereken tavır ve pratikleri Mustafa Özel'in makalesi üzerinden de işaretlemek konuyu izah bakımından yararlı olabilir.

Özel, *İktisatçılar cennete girer mi?*³, başlıklı makalesinde zamanın ruhu ve çağın alametleri konusunu temel belirleyenlerden, kurup oluşturanlardan biri olan Kapitalizm üzerinden; izah etmeye çalıştığımız baştaki, Batının başımıza açtığı hususlara bizim cevap aramamız uygun mudur, şeklinde özellenebilecek soruna eğilmektedir.

Girişimcilik, ticaret ahlakı ve kültürü gibi konuların ele alındığı sempozyum ve konferanslarda Özel, başlıca üç tip insanla karşılaştığını ifadeyle bu grupları sıralamaktadır.⁴ Bu tasnifin üçüncü sınıfını oluşturan kişi ve soruları, çalışmamız bağlamında, bizi özellikle ilgilendirmektedir. Zaten yazarın söze konu makalesi de bu üçüncü gruba ve onların sorularına hasredilmiştir:

"Fakat bu yazıda asıl üçüncü gruba yüzleşmek istiyorum. Onların tepkisi farklıydı: 'Mustafa Özel, sen masum Anadolu çocuklarına niçin bu akılları veriyorsun? Onları neden kapitalist sistemin ağlarına çekiyorsun? Girişimci olacaklar da ne olacak? Daha fazla üretim tüketmemiz neye yarayacak?'"

Önce, zihni bu sorularla meşgul insanların haklarını teslim edelim: Bu sorular ciddi ve hayati sorulardır ve bunlara makul cevap veremeyen bir toplum sadece ahiretini yıkmakla kalmaz, bu dünyada da dikkate değer bir varlık gösteremez."⁵

Özel, soruların önemine işaret ederek, onları ciddiye almak gerektiğini belirttikten sonra cevaplarına da ciddiyetle eğilerek yazısını sürdürür. Sonuç olarak ulaştığı noktayı da şöyle ifade eder:

"Ben masum Anadolu çocuklarını kapitalizmle bütünleşmeye çağırıyorum. On dört yıl önce yayımlanan bir kitabımın başlığı *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*'dir. Bunu toplum düşmanı olarak da okuyabilirsiniz. Kapitalizmin ebediyen sürüp gideceğine de inanmıyorum. İlkeli icatçılık önümüze yeni kapılar açacaktır. İktisadi girişimciliğe Şekspirvari tepki gösterenleri haksız veya yetersiz bulduğum husus şudur: Altın veya para, gücün somutlaşmış biçimlerinden sadece bir tanesidir. İnsanlar politik, askerî, bürokratik ve diğer birçok güç kaynak veya araçları sayesinde de "birbirlerini

3 *Anlayış* (aylık siyaset, ekonomi, toplum) Dergisi, 61. Sayı, Haziran 2008, s. 16-19.

4 *A.g.m.*, s.16

5 *A.g.m.*, a.y.

yiyebilmektedirler." Bütün bu faaliyetleri ticaret gibi belalı sayıp uzak durmak, "Durdurun dünyayı incek var!" demekten farksızdır. Bugün ve burada yaşamamız takdir edilmişse, bugün ve burada olmanın hesabını vermek; cari faaliyetlerden geri durmamak; fakat ilkeli bir duruş sergilemek zorundayız.

Çağımızda iktisadi varoluş, sosyal varoluşun belkemiğini oluşturmaktadır. Dünyanın en etkili organizasyonları politik değil, ekonomik karakterli olanlardır. Böyle bir ortamda, müstakbel iyi sistemlerin de mayasına katabileceğimiz "Müslümanca tasarımlar" peşinde koşalım; fakat geleceğin Küba veya Kuzey Kore'si olmaya özenmeyelim. Realiteden kopan, hakikatten de kopar!"⁶

Bu noktada hakikatten kopmamak üzere ilişkimizi sürdüreceğimiz realiteye nasıl yaklaşmamız gerektiği sorusu karşımıza çıkacaktır. İşte bu soruya cevap ararken karşılaştığımız yeni halleri anlamamız ve ele alış şeklimiz bakımından ayrıcalık açıcı olabilecek görüşler sadedinde Turan Koç ile röportajdan ipuçları bulabiliriz.

Kendisine, " 'Din Dili' literatürü tamamen Batı kaynaklı geliyor. Bunun İslam düşüncesine uyarlanması mümkün müdür, dikkat edilmesi gereken noktalar nelerdir?" diye sorulan Turan Koç'un cevabı neyin özde var olduğunu neyin ithal edilebileceğini, dışarıdan adapte edilenin de nasıl kullanılacağını işaret etmektedir:

"Tabii ki mümkündür. Şimdi şöyle söyleyeyim, kavramlar nedir, dışımızda gördüğümüz nesne, olay, durum vesaireyi anlatmak için kullandığımız şeylerdir. Bir gerçek var, bir de kavram var. Bazı gerçekler o kadar yoğun, genel bir şekilde, hatta evrensel düzeyde bir toplumda öyle yaşar ki, bunları anlatmak için kavram geliştirmek ihtiyacı hissetmeyebilirsiniz. Biz de toplum olarak öyle şeyler yaşarız ki, birisi gelip siz şöyle yaşıyorsunuz diyebilir ve onun adını o koyar. 'Din Dili' tabiri de Batı'da dinin dilinden başka diller ortaya çıktıktan sonra geliştirilmiş bir kavramdır. Örnek vermek gerekirse, diyelim ki, bizim geleneksel kültürümüzde 'fıkıh' denilince herkes bir şey anlardı ama şimdi kimse bir şey anlamıyor bundan. Tabii ki biraz abartarak söylüyorum, yani ilahiyat alanıyla ilgilenmeyen kişilerden kaç tanesi bu kavramı bilir? Yüzde olarak çok az bir insan bunu anlayabilir belki. Ne zaman ki biz başka hukuklarla karşılaştık, 'Fıkıh' tabirinden vazgeçtik 'İslam Hukuku' dedik."

6 A.g.m., s.19.

O halde İslam'ın evrenselliğini tartışmak, bu sorunun kaynağı ne olursa, menşei neresi olursa olsun, meselelerimize yaklaşırken peşinen ehemmiyet taşıyacaktır, diyebiliriz. Bu durum, realiteden kopmadan hakikati küstürmeden bir çıkar yol aramak üstümüze vazifedir, diye de özetlenebilir.

II. İslam'ın Evrenselliği ve Kavrama Noktaları

Şimdi bizi ilgilendiren bir konu olarak, İslam'ın evrenselliği meselesinin Batı'nın dayatması ve ilk kez ortaya atışı ile mi, İslam'ın en başından beri içinde barındırdığı bir umdesi olduğu için mi dikkate alınması gerektiği hususuna geçebiliriz. Ayrıca İslam'ın evrenselliğinden anlaşılması gerekene dair ve Farabi'nin, kanaatimizce, öncü rolüne değinebiliriz.

Bir din olarak İslam'ın mahiyetinden ve muhteviyatından söz etmek için öncelikle onun temel referanslarına, ana kaynaklarına, kısaca da olsa, mutlaka bir göz atmak lazımdır. Bu ele almaya çalıştığımız konunun teolojik çerçevesine dair de bir tespit olacaktır. Öte yandan tarih ve insani edimler içerisindeki suretiyle İslam tarih ve kültürü bağlamında bu konuya yaklaşmamız da çalışmanın felsefi bağlamı olarak düşünülmektedir ki, asıl bir katkı olacağını bu yazı çerçevesinde dile getireceğimiz husus da meselenin bu yanıdır.

III. İslam'ın Evrenselliği Meselesine İslam'ın İki Temel Referansı Çerçevesinde Bakış

İslam, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in söz/uygulama/onaylarında ortaya çıkan biçimiyle hem bütün insanlığı hem de onların içinden tevhid akidesini kabul etmiş bir kesimi yani Müslümanları muhatap almaktadır. Kur'an'daki, "Ya eyyühe'n-nasu", "Ya eyyühe'l-insanu" hitabıyla⁷ başlatılabilecek bu evrensel sesleniş, insanı sıfır noktasından değerlendiren ve insanı bu düzlemde temel nitelikleri ile tanımlayan yani insanı insan olarak anlatan ayetlerle⁸ genişler ve derinleşir. Kur'an hem zaman zaman bütün insanlığa seslenen bir ifadeye yer verirken hem de insanı insana tanıttık bir irfanı, insanlığın umumuna açmaktadır.

İnsan İslam'ın inanmaları içinde olmadığına da, inanç esaslarına bağlanmadığına da insanlığın genel durumu ve insan teklinin temel karakteristikleri hakkında Kur'an'da bir şeyler bulacaktır. Ayrıca

7 <http://www.40ikindi.com/edebiyat/oku.php?id=3074>, (06.VI.2008 - 01:55)

8 *Kur'an-ı Kerim*; en-Nisa Suresi, 1- 170- 174. Ayetler, Yunus Suresi, 23. ve 57. Ayetler, el-İnfitâr Suresi, 6. Ayet, el- İnşıkak Suresi 6. Ayeti gibi pek çok ayet örnek verilebilir.....

9 *Kur'an-ı Kerim*; el-Hicr Suresi, 26. Ayet, en-Nahl Suresi, 4. Ayet, el-İsra Suresi, 11-13-53-67-83 100. Ayetler, el-Kehf Suresi, 54. Ayeti gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür.....

Kur'an insanlık tarihini ve insanın içyapısını anlatarak da insanlığa seslenmiştir.

İnsanların Kur'an karşısındaki kabul ve duruşları ne olursa olsun, Kur'an'ın kendisini bütün insanlık için bir "hidayet kaynağı"(hudenli'nnas)¹⁰ olarak tavsif edişi¹¹ Kur'an'ın mesajının evrenselliğine işaret eder. Bir din ve onun kutsal metni; kabul etmeyenler, inanmayanlar için de evrensel bir söylem olabilir mi, diye bir soru akla gelebilir.

Burada dikkat edilmesi gereken, kabul ya da ret noktasında insanın durumu değil de dinin kendisini nasıl konumlandığıdır diye düşünmekteyiz. Zira bir din içerdiği mesajı, bir ırka ya da belli önceden kazanılması gereken insani vasfa dayanıyor, dairesini onlar için seçiyorsa pek tabii ki evrensel olamayacaktır. Kendisine bağlanmak, dairesine girmek için ortaya koyduğu şartlar ve insanlığın geneli için kılavuzluk ettiği toplum ve gelecek tasavvuru da dinin evrenselliğinde önem arz edecektir, kanaatini taşımaktayız.

Nitekim bu bağlamda, Hz. Muhammed'in söz/uygulama/onaylarında ortaya çıkanlar da sözünü ettiğimiz İslam dininin evrenselliği ve insanlığa umumi hitabını destekler ve açıklar mahiyettedir. Öncelikle, "İnsanların en hayırlısı, insanlığa en çok faydalı olanıdır." ilkesi, çerçeve bakımından Müslümanları bağlasa da sonuçları bakımından tarih boyunca bütün insanlığı ilgilendirmiştir. Öte yandan bu sonucun içerik tahlilinde pozitif ve yapıcı bir anlam taşıdığını ve bunu bütün insanlarla paylaştığını düşünürsek hem evrensel bir çağrı hem de insanlığa ayrımcılık yapmadan dünyevi bir katkı yapıldığı görülebilir.

Buradan hareketle İslam'ın bütün insanların kabulü ile mümkün bir evrenselliğin ihdasını zaruri görmese de bütün insanlığın kolayca dahil olabileceği kayıtsız şartsız bir tabiiyeti mümkün kılan yanılla ve bütün insanlığın hayrını, iyiliğini sonuç olarak ikame etmeyi vadeden bir içeriğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan, Mirac hadisi ve Fıtrat hadisi diye meşhur iki sahih hadisin muhtevası da İslam'ın evrenselliği tartışmasına felsefe taşıyıcı koyabilecek nitelikte görünmektedir.

Mirac hadisi diye de bilinen, Mâlik b. Sa'saa'nın rivayet ettiği bu hadiste¹² Mirac hadisesi genişçe aktarılmaktadır ancak biz hadisin

10 Kur'an-ı Kerim; Bakara Suresi, 185. Ayet.

11 Mehmet Aydın, "Kur'an ve İnanmış İnsanın Bazı Özellikleri", İslam'ın Evrenselliği (içinde), İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000, s. 115.

12 Buhari, Bed'ul-Halk, 6; Müslim, İman, 264; Nesai, Salat, 1; Ahmed b. Hanbel, 4, 208.

tamamını ele almayacağımız için burada tamamına da yer vermeyeceğiz. Dikkatinizi çekmek istediğimiz nokta şu ibaredir: Hz. Peygamber, Cebrail'in getirdiği içeceklerden sütü tercih etmiş, bu tercihi değerlendirmek üzere de bu büyük melek tarafından

“فَجَاءَنِي جِبْرِيْلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِإِنَاءٍ مِنْ خَمْرٍ وَإِنَاءٍ مِنْ لَبَنٍ فَأَخْتَرْتُ

اللَّبَنَ فَقَالَ جِبْرِيْلُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اخْتَرْتَ الْفِطْرَةَ”

“fitrat”ı seçmekle nitelenmiş ve övülmüştür.

İkinci örnek de fitratla alakalıdır:

“مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِذَا يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ”

Burada ise Hz. Muhammed, doğan bütün insanların fitrat üzere doğduklarını ifade etmişlerdir.¹³

Fitratın, etimolojik ve semantik yorumlarına girmeden, teknik detaylarıyla uğraşmadan, öz olarak ne demek olduğunu ifade edersek, konu anlaşılacaktır.

Fitrat, insanın insan olarak, sıfır noktasında henüz hiçbir yüklemeye tabi olmadığı, eşit tanımlandığı ortak özellikleriyle yaratılmış olduğu suretin adı ve evresidir, diye özetlenip belirlenebilir.

Bu perspektiften bakınca, İslam'ın muhatap aldığı insanın/insanlığın ve İslam Peygamberinin nebevî kimliğinin evrensel açılım ve imkanları daha iyi değerlendirilebilecektir, diyebiliriz.

Kur'an ve Hz. Muhammed'in mesajının evrenselliği hususuna daha fazla girmek bu yazının kapsamını taşacağından bu konuyu teolojik yönüyle burada, bu kadarla sınırlamamız gerekiyor.

Ancak bu konuda oluşan ilginin ürünleri her geçen gün artmaktadır¹⁴, diyerek de bu kısmı bitirebiliriz.

IV. İslam'ın Evrenselliği Meselesi ve Fârâbî

Ebu Bekr Muhammed b. Tufeyl el-Kaysî'nin, Hayy b. Yakzân adlı meşhur eserinde eleştiri oklarının hedefine koyduğu başlıca isimlerden biridir, Ebu Nasr Muhammed Fârâbî... İbn Tufeyl'in eleştiri oklarının temel müsebbibi Fârâbî'nin eserlerinden örneklediği bazı hususlarda iki farklı görüşe yer vermiş olduğu iddiasıdır. Ona göre Fârâbî, bir yerde dediğini başka yerde nakzedecek görüşler ileri sürmektedir.¹⁵

13 *Buhari*, Cenaiz, 80; *Müslim*, Kader, 22; Ebu Davut, Sünnet, 17, Tirmizi, Kader, 5.

14 Siret Sempozyumu: “Nebevî mesajın evrenselliği”, Konya: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Organizasyonu, Konevi Kültür Merkezi, 9-10 Mayıs 2008 gibi faaliyetler...

15 Bkz: İbn Tufeyl, *Hayy b. Yakzân*, thk. Abdülkerim İlyafî, Dimeşk, 1995, s. 61-62; İbn Tufeyl, *Hayy bin Yakzân*, Tercüme: Babanzâde Reşid, Alfabe aktarımı: Mustafa Uluçay, İstanbul: Etkileşim Yay, 2006, s.19.

İlk bakışta doğruluk payı da taşıyan bu durum, Fârâbî'nin eserlerinin okunuşu sırasında özel bir dikkatle başka anlamlar hatta üsluplar içerebileceği gerçeğini de karşımıza çıkarabilmektedir. Fârâbî'yi bu perspektiften ele alan Erwin I.J. Rosenthal'ın görüşlerine kulak vermek, hem İbn Tufeyl'in yaklaşımına hem de bizim konumuz olan İslam'ın evrenselliği meselesine ilginç bir yaklaşım getirmeye aday görünmektedir:

“Fârâbî'nin savaşın karşılığı olarak, el-Medînetü'l-fâdıla'da harb, Fusûl'de ise cihad kelimesini kullanması, bu iki eserin farklı maksat ve muhataplar için yazılmasıyla açıklanabilir. Her ne kadar Müslümanlar Fârâbî'nin zihninde ilk planda olsalar da, el-Medînetü'l-fadıla felsefeyle ilgilenen daha geniş bir çevreyi muhatap alır ve Müslümanlarla sınırlı kalmaz. Tercüme edilmiş kısmından anlayabildiğimiz kadarıyla, Fusûlü'l-Medenî Müslüman bir kitle için, hatta Fârâbî'nin hâmisî Halep emiri Seyfûddeve için kaleme alınmış olabilir.”¹⁶

Rosenthal bu konu üzerindeki görüşlerini genişleterek sürdürmektedir. Ancak bizim üzerinde durmak istediğimiz husus için bu kadarı yeterli olacaktır. Anlaşılan o ki, Fârâbî eserlerini kaleme alırken hitap ettiği kesimi, insanların düzeylerini de hesaba katmaktadır. Hele bu eser el-Medînetü'l-fâdıla gibi, “opus magnum”u sayılabilecek ve ömrünün son demlerinde kaleme aldığı bir eser olunca¹⁷, eserinin üslubunu bütûn insanlara hitap edecek şekilde kurmuş olması düşüncesi pek de yadsınamaz.

Burada bizim konumuzla ilgili kısım ise, bir meseleyi ele alırken onun temel esasları ve ana muhtevasını değiştirmeden meseleyi daha çok insanın kavrayacağı ve tartışacağı tarzda ve üslupta ele almayı denemiş olmasıdır. Belki de bu İslam'ın evrenselliği meselesini ele almak noktasında öncelikle dikkat edilmesi gereken husustur. Zira yukarıda değinmeye çalıştığımız üzere İslam öz itibarıyla, nassi ve teolojik verileriyle zaten evrensel mahiyettedir ve evrensel bir söylemi muhtevidir. Ancak İslam'ı temel alan bakış açılarının hem ifadesinde, hem problem çözme yönteminde hem de genel perspektifinde bu evrensellik ruhu ve vurgusunun dikkate alınmaması Müslümanlığın modernite ve sonrasında karşılaştığı sorunları anlamakta ve cevaplamakta ve dahi cevaplarını anlaşılır kılmakta başarısız olduğu yolundaki iddiaları açıklayabilir. İslam'ın evrenselliği öz itibarıyla mevcut iken söylem ve zihniyet düzeyinde Müslümanların konulara yaklaşımı değişmedikçe, onların karşısına çıkan her durumu gerçekten de yepyeni durummuş gibi algılıyor olmaları, geçmişlerine

¹⁶ Erwin I.J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm: Siyaset Düşüncesi*, Çev. Ali Çaksu, İstanbul: İz Yay., 1996, s.193;

¹⁷ Bkz: Mehmet Harmancı, *İslam Felsefesinde Siyaset Teorisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: S.Ü. Sos. Blm. Ens.,1999, s.20-23.

atıfla bakacakları bir perspektife ve çözüm kaynağına sahip olmadıkları düşüncesi işi içinden çıkılmaz hallere dönüştürmektedir. Birtakım tarihi komplekslerimizi ve dini, tarihsellikle yaftalayan reformist arayışların/anlayışların doğmuş olmasını da buna bağlamak mümkündür. Oysa özü koruyup, hem kendi dünya üzerindeki yerimizi idrakte hem de sahip olduğumuz dini bilgiyi ifadede evrensel bir arayış içine girmekle bir çare aranabilir. Söylemi ve anlayışı evrenselleştirmek İslam'ın özünde zaten var olan evrensellik vurgusunu yedeğine alarak hem çağını ve sorunlarını anlamakta hem de çağdaş diğer yapılarla eşit ve kompleksiz bir ilişki kurmakta Müslümanların işini kolaylaştıracaktır.

V. Sonuç Yerine

Aslında en basit şekliyle *evrensel* olanın evvel emirde *ihtiyaçlar* olduğunu söylersek yanılmış olmayız. Öte yandan *değerlerin* de bu ihtiyaçların karşılanması sırasında/yolunda toplumsal belirlemeler manzumesi olduğunu söylemek de genel çerçevede yanlış olmayacaktır. İslam dini ise temel nassları ile insanlığın bu evrensel ihtiyaçlarına evrensel cevaplar verdiği savına sahiptir.

Değerlerin bu toplumsal rölativitesini inkâr etmeden insanlığın umumuna yönelik çağrı ve çözümlerle İslam, evrensel insani değerleri, ortak paydayı tesis etmek üzere bütün insanlığa seslenmektedir. Bu değerlerin bütün insanlığa ulaştırılması, sunulması ve insanlığın karşılaştığı yeni durumlara bu köklü ve temel değerlerle cevap verebilmek için, dinde tahrifata gitmeden, yeni durumla duruşu değiştirmek zorunda kalmadan Fârâbî'nin uyguladığını düşündüğümüz yönetime başvurmak yararlı olabilir. Yani fikri korurken söylemi, üslubu, tavrı daha evrensel bir dille, ortak kullanılan bir dille insanların anlayabileceği bir dille ifadeye çalışmak. Karşımıza çıkan sorunları da belki bizim kullandığımız dile/dine doğru tercüme etmek. Bunu Mevlana Celaleddin'in dilinden, dün güne dair sözlerle geçip gitti *cancâzım/Bugün yeni bir gün yeni sözler söylemek lazım*, diye de izah etmek mümkündür. Ancak bir kez daha altı çizilmeden bitirilmemesi gereken husus, İslam'ın perspektifinde, evrensellik arayış ve tartışmalarında sorunun özde değil sözde olduğu hususudur.

II. Bölüm

Tarihimizde Ekonomi ve Değer İlişkisi
Nasıl Kurulmuştur?

OSMANLILARDA PARA VAKIFLARI, BAZI KREDİ KULLANDIRMA YÖNTEMLERİ VE GÜNÜMÜZ TÜRKİYE TECRÜBESİ

Prof. Dr. Hamdi Döndüren*

Özet:

Osmanlı devletinde ilk faizsiz kredi uygulaması para vakıfları ile başlamıştır. Para vakıflarında, hayır amaçlı toplanan para fonu, Karz, Mudaraba, Murabaha ve Bidâa gibi yöntemlerle işletilmiş, elde edilen gelirler (rîbh) vakfın hayır yönüne sarf edilmiştir. En çok başvurulan Murabaha yönteminde piyasa rayiçleri gözetilerek, yıllık %10-15 gibi kâr sınırlaması getirilmesi, ekonomiye uzun vadeli istikrar sağlamıştır.

Veresiye mal satışı, alıcıya kredi sağladığı gibi, parası aylar öncesinden ödenen standart bir malın, selem akdi ile satışı da satıcıya önemli bir kredi desteği sağlar. Diğer yandan, selem konusu standart malın alıcısı, bu sözleşmeyi belgeleyen "selem senedi"ni üçüncü bir kişiye, piyasa değeri üzerinden devredebilir.

Beşeri hukukta bir kredinin teminatı olarak uygulanan "mülkiyeti muhafaza sözleşmeli ipotek", borç vadesinde ödenmediği takdirde, alacaklıya doğrudan ipotekli mala el koyma hakkını vermektedir.

İslâm fakihlerinin örf haline geldiğini söyledikleri, bey'ul-vefa (mülkiyeti muhafaza kaydıyla satış sözleşmesi) ise, alınan bir kredinin güvencesi olarak yapılır ve kredi vadesinde ödenmediği takdirde, ipotekli malın mülkiyeti kendiliğinden alacaklıya intikal eder.

Bazı ileri ekonomilerde başarıyla uygulanan risk sermayesi (venture capital), İslâm tarihinde geniş uygulama alanı bulan emek-sermaye ortaklığı (Mudaraba)dan başka bir şey değildir.

Faizsiz bankacılıkta kâr-zarar tahvili (mukarada tahvili) çıkarmak yoluyla da fon oluşturulabilir. Mukarada tahvillerinin büyük bir bölümü ipotekle güvence altına alınarak, girişimcinin küçük bir sermaye ve yüksek kâr payı ile "Altın hisse" sahibi yapılması da mümkündür.

*Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku Öğretim Üyesi; hamdidonduren@yahoo.com

1975'te dünyada sadece bir tane olan faizsiz finans kurumu sayısı, bugün 300'ün üzerine çıkmıştır.

Türkiye 1985 yılından itibaren "*Özel Finans Kurumu*" adıyla bu sektöre girmiş ve 2006 yılından itibaren de bu kurumların adı, "*Katılım Bankası*" olmuştur. *Halen* 4 tane katılım bankası faaliyet göstermektedir.

Anahtar Kelimeler:

Para vakfı, selem akdi, risk sermayesi, venture capital, faizsiz bankacılık, katılım bankacılığı, faiz.

I- Osmanlı Devleti Uygulamasında Kredi Kaynağı Olarak Para Vakıfları

Vakıf, belli gayelerin gerçekleşmesi için menkul veya gayrimenkul malın bir amaca tahsisidir. Vakfiye ise, vakfın kuruluş gayesini, vakfedilen malların envanterini ve bunların işletilme şeklini, vakfın gelirlerinin sarf yerlerini gösteren ve yargıç kararıyla tescil edilen bir vesikadır. Osmanlı Devleti döneminde vakfiyeler, İslâm'a uygunluğu denetlenip, kadı siciline kaydedildikten sonra kesinleşirdi.¹

Vakıflarda "*ebedilik*" niteliği arandığı için, nakit paranın vakfedilip edilemeyeceği uzun süre tartışılmış. Şeyhu'l-İslâm Ebussuud Efendi'nin (ö.982/1574) "nakit para vakfında, malın cinsinin (mislin) devamı, kendisinin (aynının) devamı hükmündedir." fetvası ile para vakıflarının önü açılmıştır.

Osmanlılarda ilk bilinen para vakfı, Fatih Sultan Mehmed'in (ö.886/1481), geliri yeniçeri ocaklarına verilen etlerin sübvansiyonunda kullanılmak üzere vakfettiği 24.000 altın tutarındaki vakıftır.² İstanbul'da Fatih'ten itibaren, 1456-1551 yılları arasında 1161 para vakfı tespit edilmiştir.³

Yine İstanbul'un et ihtiyacı için Kanuni Sultan Süleyman (ö.974/1566) kendinden önce bu amaçla tesis edilen para vakıflarını birleştirerek, 698 bin akçelik bir vakıf oluşturmuştu.⁴ Bu paralar İstanbul kasaplarına kredi olarak veriliyordu. Para vakıfları o kadar gelişmişti ki, bunları "Vakıf bankalar" olarak isimlendirmek mümkündür.

1 Ömer Hilmi, *Ahkâmü'l-Evkâf*, İstanbul 1307/1889; Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

2 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, 254.

3 Barkan-Ayverdi, 1970. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, (H.953/M.1546)

4 Altınay, A.Refik, *16. Asır İstanbul Hayatı*, İstanbul 1935, s. 87.

Para vakıflarında toplanan fonlar, vakfiyelerindeki şartlara göre işletilmesi gerekiyordu. Fonların işletilmesinde kullanılan başlıca yöntemler şunlardır:

Karz (ödünç vermek), Mudaraba (emek sermaye ortaklığı), Murabaha (vakıf para ile peşin mal alıp vadeli satmak yoluyla kâr elde etmek) ve Bidâa (vakıf parayı hayır amacıyla işletip kârın tamamını vakfa vermek). Bunlardan en çok kullanılan yöntem "*Murabaha*"dır.

Tarihi süreçte, para vakıflarından kredi kullanan kimi girişimciler, kervan ve gemilerle uzak ülkelere giden ve kârlı ticaret yapan büyük tüccarlardı. Bunlar elde ettikleri kârdan sermaye sahiplerine pay veriyorlardı.⁵

XV. yüzyıldan itibaren önemli bir finans kaynağı olan para vakıflarının, diğer vakıflar içindeki gelişme süreci şöyledir:⁶

Tarih	Aded	Toplam nakit (akçe)	Aded	Nakit
1456-1494	41	728.600	%3	%56
1495-1519	244	3.594.125	%19	%16
1520-1546	653	13.253.736	%56	%61

Bu resmi kayıtlara göre 1456-1546 arası 90 yıllık dönemde vakfedilen nakit para toplamı 18 milyon akçeye ulaşmaktadır. Bunların diğer vakıf çeşitlerine göre yüzde ortalaması ise, vakıf sayısı içinde %26, toplam nakit değerler içinde ise %44,3'tür. Aynı döneme ait, 933/1527 yılı Osmanlı Devleti vergi gelir toplamı 537 milyon 927 bin akçe kadardır. Bundan eyaletlere, has, tımar ve zeamet teşkilatlarına verilen paylar düşüldükten sonra, merkezde toplanan bütçe gelirlerinin %12 kadarını, vakıf paralarının oluşturduğu görülür.⁷

Para vakıfları Osmanlı'nın son dönemlerine kadar önemini korumuştur. Nitekim XVIII. Ve XIX. yüzyıllarda kurulan vakıflar üzerinde yapılan incelemelerden, XVIII. yüzyıl vakıflarının %31,7'sinin, XIX. yüzyıl vakıflarının ise %56,8'inin para vakıfları olduğu tespit edilmiştir.⁸ Osmanlı Devletinde son yüzyıla kadar tedavülde altın veya gümüş paranın kullanılması, enflasyonun çok düşük seyretmesine neden olmuştur.

5 İnalçık, Halil, *The Otoman Empire, The Classial Age 1300-1600*, London 1973, s. 162, 319.

6 Barkan-Ayverdi, *age*, s. XXX-XXXI.

7 Barkan-Meriçli, *Hudavendigâr Livası Tahîr Defteri*, I, 5; Döndüren, Hamdi, *Günümüzde Vakıf Meseleleri*, İstanbul 1998, s. 97.

8 Yediyıldız, Bahaeddin, "*XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu*" V.D., XVIII, 5-41; Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 138.